

UNIVERZITET CRNE GORE
Filozofski fakultet - Nikšić
Studijski program za istoriju

Master rad

PLJEVLJA U POZNOM SREDNJEM VIJEKU

Mentor:

Prof. dr Marijan Premović

Kandidat:

Veselin Konjević

kveselin@-com.me

Nikšić, oktobar 2023.

SADRŽAJ

UVOD.....	4
1. ŽUPA BREZNICA.....	9
2. PODRUČJE PLJEVALJA U VRIJEME OBLASNIH GOSPODARA	16
2.1. Pljevaljski kraj u doba hercega Stefana Vukčića Kosače (1435-1466).....	17
3. PRODOR OSMANLIJA I PRVI POPISI PLJEVALJSKOG KRAJA	20
3.1. Pljevaljski kraj u popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine.....	25
3.2. Pljevaljski kraj u popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine.....	28
3.2.2. Nahija Breznica	37
3.2.3. Nahija Krička.....	38
3.2.4. Nahija Mataruga	39
4. PRIVREDNE PRILIKE U PLJEVALJSKOM KRAJU U XIV I XV VIJEKU	39
4.1. Trgovina	39
4.2. Zanatstvo.....	43
4.3. Rudarstvo.....	44
4.3. Karavanske stanice u pljevaljskom kraju.....	45
4.4.1. Karavanska stanica Bukovica.....	45
4.4.2. Karavanska stanica Breza.....	46
4.4.3. Karavanska stanica Ravno.....	47

4.4.4. Karavan-saraj u Pljevljima	47
5. GRADOVI – UTVRĐENJA PLJEVALJSKOG KRAJA	50
5.1. Kukanj	52
5.2. Koznik	57
5.3. Ravan	60
5.4. Ostala utvrđenja pljevaljskog kraja	62
6. MANASTIR SVETA TROJICA KAO REPREZENTATIVAN PRIMJER KULTURNE BAŠTINE PLJEVALJSKOG KRAJA	66
6.1. Rukopisne zbirke manastira Sveta Trojica	71
7. ZAKLJUČAK	73
8. OBJAVLJENI IZVORI	76
9. LITERATURA	78
Internet adrese:	84

UVOD

Predmet našeg istraživanja jesu Pljevlja, odnosno pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku (XIV – XV vijek). Pomenuta oblast bila je, u zadatom periodu, pod upravom Nemanjića, potom oblasnih gospodara (Vojinovića), kasnije ulazi u sastav bosanske države, da bi, nakon smrti bosanskog kralja Tvrtka (1391), čitav kraj potpao pod upravu Kosača. Šezdesetih godina XV vijeka došlo je do prodora Osmanlija, što je, nesumnjivo, imalo veliki uticaj na sveukupne prilike (političke, socijalne, ekonomske, vjerske, kulturne) toga područja.¹

Posebno je značajan period vladanja hercega Stefana Vukčića Kosače, koji na tom području gradi svoje gradove - utvrđenja. Trg Breznica će u prvim decenijama XV vijeka prerasti u novo naselje (trg) - Pljevlja, koje će se, dolaskom Osmanlija, uzdići u značajan trgovačko - tranzitni centar i dobiti novo ime - Tašlidža ("Kamena banja").

Prodor Osmanlija u ove krajeve desio se u ljeto 1465. godine, kada je bosanski sandžak-beg Isa-beg Ishaković² napao posjede hercega Stefana Vukčića Kosače i zauzeo sve njegove oblasti, pa tako i župu (trg) Breznicu. Od osvojenih zemalja Osmanlije su formirale posebnu vojno-administrativnu oblast - vilajet Hersek ("zemlja Hercegovina"), koja će se naći u sastavu Bosanskog sandžaka, da bi sredinom januara 1470. godine bio uspostavljen Hercegovski sandžak, sa sjedištem u Foči i u sastavu Rumeljskog ejaleta (pašaluka).

Uvidom u dosadašnja istraživanja zaključujemo da ne postoji iscrpna studija niti monografija pljevaljskog kraja u navedenom periodu (XIV – XV vijek). Istraživači su, uglavnom, stavljali akcenat na pojedine segmente političkog, privrednog i/ili kulturnog života, ili je, pak, ovaj prostor obrađivan u okviru većih sinteza. Naučna istraživanja o pljevaljskom kraju u tematski zadatom vremenskom periodu najčešće se odnose na radove objavljene u *Glasniku Zavičajnog muzeja*, kao i na nekoliko monografska izdanja.

¹ *Istorijski leksikon Crne Gore, Per - Ž* (Š. Rastoder, Ž. Andrijašević, D. Papović i dr), Deyli Press – Vijesti, Podgorica, 2006, 1032.

² Isa-beg Ishaković Hranušić, sin Ishak-bega Hranušića, bio je „vojvoda zapadnih strana“ u periodu od 1440. do 1463. godine, a namjesnik Bosanskog sandžaka od 1464. do 1470. godine. Prvi namjesnik novouspostavljenog Bosanskog sandžaka bio je Mehmedbeg Mimetović, od 1463. do 1464. godine. Isa-beg Ishaković je osnivač Sarajeva. (Dr Ćiro Truhelka, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911, 187, 192)

Najznačajnija studija za proučavanje naše teme je “Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća” Bogumila Hrabaka.³ Značaj ovoga rada prevashodno se ogleda u tome što je baziran na proučavanju prvorazredne građe Dubrovačkog arhiva. Na proučavanju pomenute građe baziran je i rad Vladete Petrovića o pljevaljskom kraju u poznom srednjem vijeku,⁴ objavljen na 13 strana, dok se R. Ćuk u svojim radovima bavi Pljevljima i pljevaljskim krajem u dubrovačkoj arhivskoj građi, kao i o trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem vijeku.⁵

Studija akademika Sime Ćirkovića urađena je prije tridesetak godina, a objavljena u sklopu monografije *Istorija Pljevalja*,⁶ u kojoj je srednjovjekovni period pljevaljskog kraja historiografski obrađen na dvadesetak strana. Pregledno daje podatke o pljevaljskom kraju u navedenom periodu.⁷

Nešto podataka o Pljevljima iz tog perioda nalazimo i u knjizi E. Peledije i B. Zlatar,⁸ dok su ostali naučni radovi, nastali u posljednjih dvadesetak godina, dominantno tematski fokusirani na proučavanje određenih socijalnih fenomena stanovnika pljevaljskog kraja toga perioda.

Poseban doprinos rasvjetljavanju prošlosti pljevaljskog kraja u tom periodu dala je svojim radovima Ema Miljković, koji se dominantno odnose na socijalne i vjerske prilike u pljevaljskom kraju u vrijeme osmanske vladavine.⁹

³ Bogumil Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, *Istorijski zapisi*, knj. XI, sv. 1-2, Cetinje, 1955, 1-38.

⁴ Vladeta Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku – Prilog istraživanju nosilaca urbanog razvoja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 75-89.

⁵ Ruža Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, *Glasnik zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 55-67; Isto, „O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem veku“, *Glasnik zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 19-24.

⁶ *Istorija Pljevalja* (M. Vasović, D. Srejšević, S. Ćirković i dr), Pljevlja, 2009.

⁷ Sima Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, *Istorija Pljevalja*, 2009, 69-88.

⁸ Dr Enes Peledija – dr Behija Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988.

⁹ Dr Ema Miljković Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV veka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 157-169; Isto, „Porodica u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 103-116; Isto, „Razvoj grada orijentalnog tipa u Polimlju i Potarju: Pljevlja od srednjovekovnog srpskog trga do osmanske kasabe“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 29-40; Isto, „Karava saraj u Pljevljima: trgovačka stanica na dubrovačkom drumu“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 6, Pljevlja, 2007, 15-21; Isto, „Počeci islamizacije u Pljevljima: uzroci, tok, posledice“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 87-98; Isto, „Verski odnosi u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 3, Pljevlja, 2003, 63-72; Isto, „Pljevlja i pljevaljski kraj kao istraživačka tema južnoslovenske osmanistike“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 7, Pljevlja, 2010, 29-35; Isto, „Pljevlja kao središte Hercegovačkog sandžaka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 8, Pljevlja, 2013, 119-126; Isto, „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 10, Pljevlja, 2015, 29-41.

Đ. Tošić piše o kontinuitetu naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti, kao i o zemljoradnji pljevaljskog kraja u prvim godinama turske vladavine.¹⁰

S. Terzić u pomenutom glasniku piše o naučnim istraživanjima prošlosti pljevaljskog kraja¹¹, dok D. Spasić piše o srednjovjekovnim utvrđenim gradovima toga područja.¹² O srednjovjekovnom gradu-utvrđenju u pljevaljskom kraju - Kuknju piše i Esad Kurtović,¹³ dok G. Tomović piše o (župi) Breznici.¹⁴

Kao reprezentativan primjer sakralnog objekta hrišćanske (pravoslavne) kulture pljevaljskog kraja, koji je sagrađen u poznom srednjem vijeku, prikazaćemo manastir Sveta Trojica, za što smo koristili radove: dr Božidara Šekularca,¹⁵ Vladimira Mošina¹⁶ i dr.

Jasno nam je, dakle, uočiti dosadašnju naučnu fokusiranost na određene probleme (fenomene), odnosno aspekte života, što ukazuje na naučno-istraživačku nezaokruženost teme koju smo odabrali za svoj rad.

To, nesumnjivo, otvara prostor za cjelovito naučno-istraživačko sagledavanje pomenute teme, sintetizaciju i sistematizaciju postojeće građe o zadatoj temi, kao i komparativnu analizu i revalorizaciju dosadašnjih i novih naučnih saznanja iz ove oblasti, a sve u cilju objektivnog i cjelovitog sagledavanja prošlosti toga kraja u naznačenom periodu.

Cilj ovoga rada je:

- da se kroz kritičko sagledavanje istorijskih izvora i relevantne literature prikažu glavni istorijski procesi koji su oblikovali razvoj srednjovjekovnih Pljevalja;

¹⁰ Đuro Tošić, „Kontinuitet naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja 1999, 39-53; Isto, „Zemljoradnja pljevaljskog kraja u prvim godinama turske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 91-102.

¹¹ Slavenko Terzić, „O naučnim istraživanjima prošlosti pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 11-28.

¹² Dušan Spasić, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja* Knj. 1, Pljevlja, 1999, 77-98; Isto, „Srednjovjekovni grad Ravan“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 63-73.

¹³ Esad Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku“, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knj. 4, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2016, 99-116.

¹⁴ Gordana Tomović, „Breznica“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 69-76.

¹⁵ Dr Božidar Šekularac, „Nekoliko srednjovjekovnih zapisa i natpisa iz Pljevalja i Bijelog Polja“, *Breznički zapisi*, br. 3, Pljevlja, 1991, 185-192; Isti, „Spomenici kulture na području opštine Pljevlja“, *Mostovi*, br. 101-102, godina XX, Pljevlja, 1988, 79-84;

¹⁶ Vladimir Mošin, „Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Istorijski zapisi*, godina XI, knjiga XIV, 1-2, Cetinje, 1958, 235-260.

- da se detaljnije analizira period vladavine oblasnih gospodara tim područjem, s posebnim osvrtom na period vladavine hercega Stefana Vukčića Kosače;
- da se sagleda prodor Osmanlija i njihovo osvajanje pljevaljskog područja;
- da se prikažu političke, ekonomske, kulturne i vjerske prilike u pljevaljskom kraju - uoči i nakon dolaska (osvajanja) Osmanlija;
- da se prezentuju rezultati prvih osmanskih (turskih) popisa toga kraja iz XV vijeka.
- da se opiše nastanak i razvoj gradova - utvrđenja, nastalih u vrijeme Kosača u toj oblasti (Kukanj, Koznik i Ravan);
- da se prezentuje najznačajniji kulturno-istorijski spomenik pljevaljskog kraja, koji je nastao u periodu poznog srednjeg vijeka (manastir Sveta Trojica).

Očekujemo da ćemo na objektivan i naučno utemeljen način dati odgovore na postavljena istraživačka pitanja kroz proučavanje političkih, ekonomskih i kulturnih prilika pljevaljskog kraja u poznom srednjem vijeku (XIV – XV v). Vjerujemo da će saznanja do kojih će se doći donijeti jasniju i sveobuhvatniju naučnu sliku pljevaljske prošlosti u kasnom srednjem vijeku.

Namjera našeg istraživanja jeste, dakle, da pružimo cjelovit naučni pogled na istoriju pljevaljskog područja u XIV i XV vijeku, i time ukažemo na značaj poznavanja prošlosti toga kraja i damo podstrek za dalja naučna istraživanja.

Da bismo došli do proklamovanog cilja, koristićemo različite metode. Prilikom istraživanja prikupićemo, kritički obraditi i analizirati relevantnu građu koja se odnosi na srednjovjekovni period pljevaljskog kraja (XIV i XV vijek), u cilju sveobuhvatnog prikaza predmeta istraživanja. Nastojaćemo, prije svega, da dosadašnja istraživanja u vezi sa zadatom temom sistematizujemo i objedinimo na sveobuhvatan i multidisciplinarni način, koji se prevashodno oslanja na dostupne (kredibilne) srednjovjekovne izvore, kao i na rezultate savremenih istraživanja u historiografiji. Analiziraćemo brojna relevantna dokumenta, dovodeći svaku istorijsku činjenicu u vezu sa društvenom cjelinom u kojoj se manifestovala.

Nastojaćemo da na objektivan i naučno utemeljen način damo odgovore na postavljena istraživačka pitanja kroz proučavanje političkih, ekonomskih i kulturnih prilika pljevaljskog kraja u poznom srednjem vijeku (XIV – XV v). Vjerujemo da će saznanja do kojih će se doći donijeti jasniju i sveobuhvatniju naučnu sliku pljevaljske prošlosti u kasnom srednjem vijeku. Ponudićemo studiju koja bi svoju praktičnu primjenu mogla naći u kulturno-istorijskom promovisanju grada.

Uvjereni smo da će predloženo istraživanje poslužiti svojoj svrsi i doprinijeti podizanju svijesti o značaju prošlosti pljevaljskog kraja i aktuelizovati dalja istraživanja lokalne istorije.

Najznačajniji doprinos ovog istraživanja biće potpuno nova, sveobuhvatna i iscrpna analiza prošlosti pljevaljskog kraja u XIV i XV vijeku.

1. ŽUPA BREZNICA

Župa *Breznica* prvi put se pominje u jednom dubrovačkom dokumentu iz 1296. godine,¹⁷ najvjerojatnije je dobila naziv po istoimenom rijeci Breznici. To je bila oblast u srednjem toku rijeke Čehotine, koja je, zasigurno, u srednjem vijeku nazivana Breznica. U vrijeme osnivanja manastira Sveta Trojica, potok Breznica nazivao se Vrhobreznica, na osnovu čega možemo zaključiti da se naziv Breznica odnosio na predio od utoke istoimenog potoka u današnju Čehotinu i dalje do njenog ušća. Naziv za rijeku Čehotinu, koja se ne pominje u srednjovjekovnim spomenicima, upotrebljavao se, najvjerojatnije, samo za gornji tok današnje rijeke istog imena, do mjesta gdje se uliva potok Breznica. U Breznicu će, krajem XIII vijeka, navraćati s robom dubrovački trgovci, da bi nakon turskog osvajanja Breznica postala nahija. Naselje Breznica vremenom će, kao naziv, nestati i prerasti u novi pojam – grad Pljevlja. Pod tim nazivom – Breznica – po kojoj je nekada nazivana istoimena oblast i bila značajno trgovačko naselje - danas se naziva jedna rječica, koja izvire sjeverno od Pljevalja, da bi se nakon svega nekoliko kilometra ulila u rijeku Čehotinu. I sam manastir Sveta Trojica, u najranijem periodu, pominje se pod nazivom Vrhobreznica. Možemo, dakle, konstatovati da je srednjovjekovna oblast Breznica obuhvatala središnji dio porečja Čehotine, desne pritoke Drine, od okoline Pljevalja na istoku, do Bukovice na sjeverozapadu.¹⁸

Župa Breznica graničila se na istoku sa župom Crna Reka, u kojoj su se nalazili manastir Mileševa i trg Prijepolje. Ta župa prostirala se i na lijevu obalu Lima, predio Zvijezd, i sela duž

¹⁷ U jednom dokumentu kancelarije Dubrovačkog arhiva navodi se izjava Ilije, Stanišinog sina, koga je septembra prethodne (1295) godine opljačkao Gradislav sin Belmuža, sa svojom družinom u oblasti koja se naziva *Bresnica*. Pljačkaši su mu, navodno, uzeli četiri konja s robom i četiri konja bez tovara, potom pet perpera u dinarima, oružje i odjeću. Ukupna šteta opljačkanog Ilije iznosila je 300 perpera. (G. Tomović, „Breznica“, 71; S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76)

¹⁸ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 74-75; G. Tomović, „Breznica“, 69, 71. Tomović analizira semantiku i etimologiju riječi *Breznica*, navodeći da značenje tih pojmova – Brezna i Breznica – na prvi pogled djeluju sasvim jasni: naziv je nastao od imenice *breza* - drvo, s mnogobrojnim izvedenicama u slovenskoj toponomastici. Takođe navodi da se riječ *breza* „može dovesti u vezu s govečetom, konjem ili ovcom bijele boje s crnim pjegama“. Tragajući dalje za semantikom ovih pojmova, Tomović navodi primjere dva druga toponima Brezna i Breznica (u blizini Kraljeva), te da se u oba slučaja radi o hidronimima – označavaju izdanku vodu, snažan izvor koji stvara manje jezero. Oba ta termina, smatra Tomović, izvedena su od iste osnove, kao i imenica *briz* i glagol *briznuti*, sa značenjem: naglo izbiti, odjednom poteći. „Stanovnici pljevaljskog kraja su svoju rijeku, svoje naselje i svoju oblast nazivali Breznicom. Upravo zbog toga što je taj termin imao više značenja, Dubrovčani su ga pisali u množini – Breznice“, navodi Tomović. (G. Tomović, Isto, 70-71)

puta prema Pljevljima. Na jugoistoku se nalazila župa Ljuboviđa. Granica između te dvije župe bila je, najvjerovatnije, kod sela Kovrena, Vrulje i Maoča. Na drugoj strani rijeke Tare prostirale su se župe Komarnica i Piva, dok je na jugozapadu župe Breznice u srednjem vijeku bilo Međurječje. Na sjeveru i zapadu Breznica se graničila sa prostranom župom Drina. Na osnovu granica iz kasnijeg perioda, realno se može pretpostaviti da granice župe Breznica, nijesu prelazile planinu Kovač.¹⁹

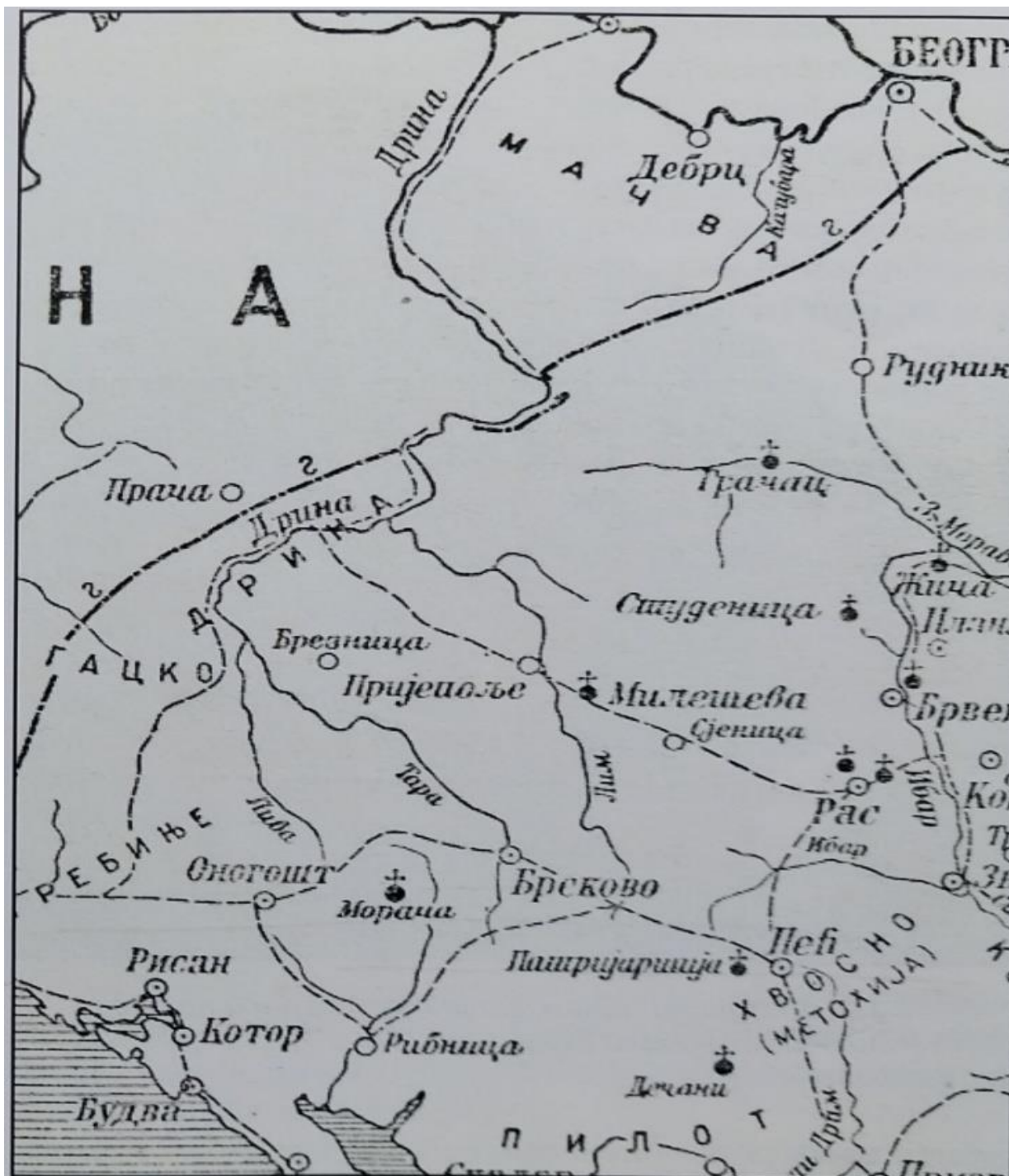
Župa Breznica predstavljala je raskrnicu puteva koji su išli prema primorju i prema dubljoj unutrašnjosti. To su, zapravo, najčešće bili stari rimski putevi, koji su u to vrijeme bili još uvijek dobro očuvani. Putne veze s primorjem Breznica je imala pravcem koji je u dubrovačkim dokumentima nazivan Drinski put (*via Drine*) ili Bosanski put (*via Bosne*), a išao je dolinom današnje Čehotine, zatim putem koji je iz oblasti gornje Drine vodio ka dubrovačkom zaleđu (Foča, Tjentište, Gacko, Cernica, Bileća, Trebinje). Drugi put, koji je Breznicu povezivao s primorjem, nazivao se Jezerski (*via Jesera*), ili Nikšićki (*via Anagasti*); išao je od Dubrovnika preko predjela Jezera na Durmitoru, ka Onogoštu, gdje su se sastajali krakovi puteva od Dubrovnika, Kotora i od južnih gradova kroz dolinu Zete. Put je dalje išao preko Tare do Lima. Put od Tare nastavljao je preko Maoča u Pljevlja i Prijepolje. Dvostruka je bila putna povezanost Breznice i doline Lima: prema Bijelom Polju i prema Prijepolju, potom dalje preko Sjenice i Rasa ka dolini Ibra i Kosovu polju, značajnim rudarskim područjima toga doba (XIV vijek).²⁰

Šira oblast Polimlja, koja je bila veoma dobro naseljena u srednjem vijeku i sa razvijenom mrežom puteva, karavanskim stanicama, trgovima i utvrđenim gradovima - bila je pod snažnim uticajem Nemanjića, koji su na tom prostoru gradili svoje zadužbine. S obzirom na to, realno je pretpostaviti da je u župi Breznici ili u široj oblasti današnjeg pljevaljskog kraja bilo sela koji su pripadali metosima (posjedima) manastira Mileševe.²¹

¹⁹ S. Ćirković, Isto, 75. Granica srednovjekovne župe Ljuboviđa, prema pljevaljskom kraju, bila je između današnjih sela Kovrena i Vrulje. Kanjon Tješanj je vjerovatno bio granica na toj strani. Na ovakav zaključak ukazuje i jedna žalba Dubrovčana iz 1455. godine, u kojoj navode da im je Stefan Kosača zaveo novu carinu na stoku koja prolazi ispod Kozice i Maoča. To je bila stoka koju su „trgovci gonili iz srpskog Polimlja i ulazila u Hercegovu zemlju“, a ispod „Hercegovog Koznika, pogranične tvrđave za despotovo Polimlje“. (Žarko Šćepanović, „Srednjovjekovna sela Jabučno i Palež i granične međe župe Ljuboviđe“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, knj. XXVII, Titograd 1970, 399-404; Isti, *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979, 53-55; Veselin Konjević, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, Podgorica, 2022, 13.

²⁰ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 57; S. Ćirković, Isto, 75.

²¹ S. Ćirković, Isto, 75. Brat Stefana Nemanje, Miroslav, sagradio je, krajem XII vijeka, manastir posvećen apostolima Petru i Pavlu, kod Bijelog Polja, u kojem je, polovinom XIII vijeka, bilo sjedište humske episkopije. Manastir Mileševu, u župi Crna Reka podigao je brat kralja Radoslava, Vladislav, prije stupanja na prijesto; župan

Sl. 1: Detalj sa karte „Srbija u doba Dušana“.²²

Dimitrije, sin najstarijeg Nemanjinog sina Vukana, koji je bio na čelu župe Ljuboviđe, nakon što se zamonašio (u monaštvu David) podigao je manastir Davidovicu kod Brodareva. Sin Vukanov, Stefan Nemanjić, sagradio je manastir Morača (1252), a Đurđevi Stupovi u Budimlji zadužbina su potomaka Nemanjinog brata Tihomira. (S. Ćirković, Isto, 75)

²² Preuzeto: *Istorija naroda Jugoslavije*, prva knjiga – do početka XVI veka, Beograd, 1953, 360.

Breznica se, kao mjesto, prvi put pominje u dubrovačkim izvorima 9. novembra 1348. godine, kada je izvjesni Brajan Bogdanović iz Breznice (*Brayan Bogdanovich de Bresnica*), sklopio ugovor u gradu Svetog Vlaha. Shodno tome, nameće se zaključak da je mjesto Breznica obrazovano u prvoj polovini XIV vijeka, a pod tim imenom javlja se gotovo još jedan vijek. „To bi značilo“, smatra R. Ćuk, „da je čitava oblast, odnosno župa, dala ime privredno najrazvijenijem centru te oblasti“.²³

Breznica će postati značajnim trgovačkim mjestom sredinom XIV vijeka, u kojemu je primijetna sve veća aktivnost domaćih trgovaca, koji su poslovali sa Dubrovčanima. Trgovci iz Breznice prodaju svoju robu u Dubrovniku, gdje uzimaju kredite od bogatih dubrovačkih trgovaca. I stranci, naročito Dubrovački trgovci, sve više su zaniteresovani za dolazak i poslovanje u Breznici. Trgovački procvat Breznice, sasvim izvjesno, bio je razlogom da se u tom mjestu otvori carina, što saznajemo iz dubrovačkim dokumenata. Naselje Breznica već poprima karakter trga, a njeni bogati trgovci sve češće odlaze poslovno za Dubrovnik; šire svoje poslove na druge udaljene zemlje, a šalju i svoju djecu u taj primorski grad na školovanje, da izuče zanat ili u službu.²⁴

*Trg*²⁵ *Breznica* doživio je vrhunac svog prosperiteta sredinom XIV vijeka, da bi krajem tog vijeka podaci o njemu u dubrovačkim izvorima gotovo potpuno zamrli. Prema dosadašnjim saznanjima, posljednji pomen Breznice u XIV vijeku je iz 1390. godine. Ćirković smatra da je trg Breznica, i nakon tog perioda, možda nastavio da se razvija, ali pod drugim imenom. Nema podataka na osnovu kojih bismo mogli zaključiti položaj trga Breznice u okviru istoimene župe. O mjestu trga Breznica takođe je dosta nedoumica. Ćirković smatra da je to pitanje otvoreno i da pokazuje da je teritorijalna organizacija župe bila složenija nego što se ranije mislilo. U istorijskoj nauci je ustaljeno mišljenje, mada bez jasnih činjenica, da su Pljevlja, kao gradsko naselje, nastala

²³ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 57.

²⁴ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76; R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 57-58.

²⁵ Riječ *trg*, koja se javlja u srenjovjekovnim dubrovačkim, latinskim i ćirilskim izvorima, identična je turskoj riječi pazar. U izvorima za srednjovjekovnu Bosnu, pod trgovom se podrazumijevalo najprije mjesto na kome se povremeno trguje, zatim stalan trg i najzad naselje koje se oko stalnog trga formiralo. U osmanskim popisnim knjigama, pod odrednicom *trg* se najprije podrazumijevalo mjesto u okviru sela gdje se trgovalo, ali takođe i tip naselja. U Hercegovačkom sandžaku korištena je odrednica *trg* (pazar) kao oznaka tipa naselja. Upravo tako su Pljevlja u popisu iz 1475/77. godine popisana, iako su se bitno razlikovala od okolnih sela nahije Kukanj. Stanovnici Pljevalja bavili su se zemljoradnjom i stočarstvom kao primarnim djelatnostima, a samo izuzetno zanatstvom i trgovinom. (E. Miljković, „Razvoj grada orijentalnog tipa u Polimlju i Potarju: Pljevlja od srednjovjekovnog srpskog trga do osmanske kasabe“, 31)

na trgu Breznica. Do tog preimenovanja – iz Breznice u Pljevlja – došlo je, kako se smatra, oko 1430. godine, od kada se gubi svaki pomen imena Breznice kao trga. Poznato je, međutim, da se oba ta naziva – Breznica i Pljevlja, jedno vrijeme naporedo upotrebljavaju,²⁶ što slabi, mada ne isključuje tezu da se radi o istom naselju. Breznica se pominje 1423, 1426. i 1430, a Pljevlja²⁷ 1423, 1429. i 1430. godine. Ćirković smatra da „ostaje otvoreno“ pitanje mjesta trga Breznica, te da je teritorijalna organizacija župe bila složenija nego što se to ranije mislilo. U Breznici se, sredinom XV vijeka, pominju dva utvrđena grada: Kukanj i Ravanski grad (Ravan).²⁸

Nahija Breznica pominje se u popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine. Naznačeno je da nahija Breznica pripada većoj nahiji Kukanj. Ova nahija obuhvatala je županluk župana²⁹ Ivana, što je činilo devet sela, u kojima je bilo 2.828 ovaca. Porez na sitnu stoku, koji se davao sandžak-begu, sakupljali su župani, jer su zastupali stočare sela iz Breznice i iz nekoliko drugih nahija. Osim sakupljanja poreza, druga ovlašćenja župana u tom periodu nam nijesu poznata. Pojam županluk ili županstvo označavao je područje jednog župana, koje je obuhvatalo više sela, od kojih su se neka zajednički korištena (ispaše, pojilišta, zimovnici). Prvo selo, od navedenih devet u nahiji Breznica je Kukanj, ono je jedino selo na lijevoj obali Ćehotine i najbliže je Pljevljima; ostala sela, koja se nalaze na desnoj strani Ćehotine, su: Prisoje, nasuprot Kuknju,

²⁶ U dubrovačkim izborima Breznica se pominje 1423. i 1426, a Pljevlja 1423. i 1429. godine. Breznica se posljednji put u dubrovačkim dokumentima pominje 1430. godine. (R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 58.

²⁷ Pljevlja se u dubrovačkim izvorima pominju pod različitim nazivima: Plevglia, Plievia, Plivglie, Plilie, Pieve, Plivaka, Plivaglia, Plevglia, Plevaglia, Plievla, Plieva, i slično. (E. Pelidija, B. Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988, 11)

²⁸ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76-78; G. Tomović, „Breznica“, 72.

²⁹ Titula župana kroz vrijeme često je mijenjala svoje značenje i značaj. Naime, nakon doseljavanja Slovena na Balkansko poluostrvo, prema riječima Konstantina Porfirogenita, slovenske vođe nosile su titule *staraca župana*. Tek sa obrazovanjem države počinju se javljati *arhonti*, koji se obično prevode kao knezovi, iako pravo značenje te riječi ne znamo. Prema *Barskom rodoslovu* iz XII vijeka, na čelu države nalazio se kralj ispod koga su se nalazili banovi, župani i satnici. Kada se krajem XI vijeka raški župan Vukan osamostalio od Duklje postao je vladarom svoje države. Tako je titula župana jedino kod Srba dostigla vladarski rang. U Bosanskoj državi, pored titule župana i kneza, bile su raširene i titule vojvode i čelnika. Do opadanja značaja te titule došlo je krunisanjem Tvrtka za *kralja Srba i Bosne* 1377. godine, kada su na dvoru uvedena nova zvanja porijeklom iz Srbije. Župani će ubrzo izgubiti status nasljedne vlastele postavši, praktično, Tvrtkovi niži činovnici. U vrijeme turskog popisa Hercegovine 1475/77. godine, zabilježeni su župani, koji su bili starješine stočara, odgovorni za ubiranje poreza u sitnoj stoci većeg broja sela. Kada im više nijesu bili potrebni, Turci su ih uklonili, time je i faktički prestala da postoji nekada moćna titula župana. (Arandjel Smiljanić, „Rang titule župana u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni“, *Inicijali, časopis za srednjovjekovne studije*, Beograd, 2014, 11-29)

potom Gornja Brvenica, Glisnica, Crno Brdo i Jagodni Do. Pomenuta naselja predstavljala su samo dio nekadašnje srednjovjekovne oblasti Breznica.³⁰

1.1. Prerastanje Breznice u trg Pljevlja

Na kratkom toku rijeke Breznice, tokom XIV vijeka, razvila se trgovačka naseobina iz koje je u XV vijeku nastao trg Pljevlja. Ranije se smatralo da je prvi pomen Pljevalja iz 1430. godine.³¹ Međutim, Pljevlja se pominju i ranije - u jednom dubrovačkom dokumentu, sklopljenom između Stanoja Stankovića iz katuna Perutinića, i Asana, poslanika vizantijskog cara, koji je namjeravao poći vojvodi Sandalju Hraniću. Pomenuti Stanković trebalo je da sa šest konja vodi vizantijskog poslanika i njegovu pratnju *usque ad locum Pleueiane, qui locus est voyvode Sandagl*. Takođe, Stanoje se obavezao da će vratiti srazmjern dio od primljenih 28 perpera „ako gospodin Asan ne dospije do rečenog mjesta, već ushtjedne stati prije rečenog mjesta“. Ugovor je datiran na 13. IV 1423. godine, što se smatra prvim pomenom Pljevalja u izvorima.³²

³⁰ A. Aličić, *Popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 360; G. Tomović, „Breznica“, 72-74.

³¹ U knjizi *Istorija Crne Gore – od najstarijih vremena do 2003* (Podgorica, 2006), Ž. Andrijašević navodi niz netačnih informacija o Pljevljima: da se Pljevlja prvi put pominju 1430. godine (nije nego 1423!); da „od kraja 15. vijeka pripadaju Hercegovačkom sandžaku“ (sredinom januara 1470. godine formiran je Hercegovački sandžak, od kada su i Pljevlja u njegovom sastavu!); potom, da Pljevlja u drugoj polovini 16. vijeka „dobijaju obris varoši“. (Isto, 140) Pljevlja od 1570. godine zvanično dobijaju status (muslimanske) *kasabe*, a ne (hrišćanske) *varoši*! Riječ varoš došla je u turski jezik iz mađarskog jezika i znači „otvoreno gradsko naselje“. U osmanskoj civilizaciji, ta riječ ima značenje naselja gradskog tipa, koje je „isključivo i ili pretežno bilo naseljeno hrišćanskim stanovništvom“. (Olga Zirojević, „Prilozi iz osmanske istorije“, *Novopazarski zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010, 87) Takođe, Andrijašević navodi da se u Pljevljima „od kraja 16. vijeka razvijaju zanatstvo i trgovina“. (Isto) Pljevlja su sredinom XV vijeka imala intenzivnu trgovinu, a već u drugoj polovini XVI vijeka imaju i esnafska udruženja, o čemu će kasnije biti više riječi u posebnom poglavlju. Itd.

U dubrovačkim izvorima Pljevlja se u dva navrata pominju 1430. godine. Prvi put se pominje Vuk Petković iz Pljevalja, u jednom ugovoru o pozajmici, u kome se navodi: *Ego Vochus Petchouich de Pleuglia confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser Damiano Ju. De Sorgo ducatos auri viginti usque ad unum mensem proxime futorom. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Tenendo se etc. Renuntiando etc. Judex et testis ut supra*“ (10.06.1430.g.), *Deb. Not., XIV, 405*. (Esad Kurtović, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521)*, ANU BiH, Sarajevo, 2017, 145)

U drugom slučaju, nekoliko mjeseca kasnije, pominje se Nikola Petković iz Pljevalja: *Ego Nicola Petchouich de Pleuglie confiteor quod super me et omnia bona mea obligo me dare et soluere ser damiano Ju. De Sorgo ducatos auri quindecim usque ad unum mensem proxime futurum. Et sit de presenti viaggio. Et si ultra etc. Renuntiantes etc. Judex et testis ut supra*“ (31.10.1430.g.), *Deb. Not., XV, 7*. (E. Kurtović, Isto, 149)

³² Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009, 255. S. Ćirković kao datum sklapanja ovoga ugovora navodi 14. IV 1423, dok se u latinskom dokumentu Dubrovačkog arhiva, koji je priredio E. Kurtović, navodi datum 13. IV 1423. godine. (Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne, Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*, 2, Sarajevo, 2019, 802)

Uspon Pljevalja započeo je u prvim decenijama XV vijeka. Njihovom razvoju pogodovao je izvanredan položaj, jer su nastala na dva značajna srednjovjekovna trgovačka puta, koja su polazila iz primorja. Izvjesno vrijeme u upotrebi će biti oba pomenuta naziva za taj kraj – Breznica i Pljevlja. Usponom Pljevalja kao trga doći će do potpunog potiskivanja pojma Breznica. Taj proces – prerastanja nahije (trga, oblasti) Breznica u trg Pljevlja³³ vidljiv je i u osmanskome popisu iz 1475/77. godine, gdje se, u čitluku subaše Ismaila, među selima koja su činila vojničku rezervu, upisano je zapustjelo selo (mezra) Vrhbreznica, koja pripada nahiji Kukanj. Prihod Vrhbreznice bio je 795 ački, imala je u posjedu četiri mlina, stupu i polovinu mlina. Starješina gradske oblasti zvao se subaša; tako se zvao i onaj koji je komandovao grupom ljudi, čija je dužnost bila da održava red i bezbjednost; direktno je bio odgovarao sandžakbegu, što je odgovaralo funkciji kefalije ili kneza. U pojedinim zapisima, rijeka Breznica, kao i manastir Sveta Trojica kod Pljevalja nazivaju se Vrh(o)breznica. Mezra Vrhobreznica i trg, odnosno pazar Pljevlja, ubilježeni su u nahiji Kukanj.³⁴

Usponu Pljevalja i njegovoj urbanizaciji vjerovatno je doprinio cjelokupni privredni razvoj Despotovine, koji je dostigao vrhunac tokom prve polovine XV vijeka. Dubrovačke trgovce sve je više privlačilo rudno bogatstvo Despotovine, iz koje su izvozili plemenite metale - srebro, glamsko srebro i zlato u Dubrobnik, i dalje na zapadnoevropska tržišta. Upravo zbog toga, u prvoj polovini XV vijeka naročito je intenziviran karavanski saobraćaj preko Polimlja.³⁵

Osmanlije su Pljevlja preimenovali u Tašlidžu (Kamenica, Kamena banja), mada će se oba ta naziva, u njihovoj dokumentaciji, uporedo upotrebljavati tokom narednih nekoliko desetina godina druge polovine XV vijeka. Dolaskom Osmanlija Pljevlja poprimaju izgled uređenom mjestu, kojem je upravljao mjesni knez.³⁶ Već od početka XVI vijeka, pa sve do kraja turske vladavine, kao zvaničan naziv za Pljevlja u osmanskim izvorima navodi se isključivo naziv – Tašlidža. U periodu od 1519. do 1532. godine, Pljevlja će postati središtem Pljevaljskog kadiluka.

³³ Promjenu naziva mjesta – Breznica u Pljevlja, B. Hrabak objašnjava naseljavanjem vlaha. Do takve promjene, po njegovom mišljenju, došlo je najvjerovatnije krajem XIV ili početkom XV vijeka. (B. Hrabak, „Pljevlja u dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoljeća“, 8-9.

³⁴ A. Aličić, *Popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, 360; S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76-77; G. Tomović, „Breznica“, 72-74.

³⁵ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 59.

³⁶ Knez je bio najviša vlast u varoši, uvijek hrišćanin, koji je bio odgovoran za pljevaljsku knežinu. Ustanova kneza postojala je prije dolaska Osmanlija. Godine 1486. kao pljevaljski knez u dubrovačkim izvorima pominje se Vuk Božidarević. U pljevajskom kraju, u XVI vijeku bilo je i spahija, među kojima je bilo i hrišćana. (B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 34-35)

Sedamdesetih godina XVI vijeka, Pljevlja će dobiti status *kasabe*, a strani putopisci će ga nazivati varošicom ili varoši.³⁷

2. PODRUČJE PLJEVALJA U VRIJEME OBLASNIH GOSPODARA

Polimlje je ulazilo u u središnju oblast stare srpske države Raške. Nakon smrti cara Dušana (1355) i dolaskom na vlast cara Uroša (1355-1371), nastupilo je naglo opadanje centralne vlasti, a osamostaljeni velikaši obrazovali su svoje teritorije. Dio Polimlja potpao je pod vlast zahumskog kneza Vojislava Vojinovića, koji je upravljao prostranom zemljom od Morave preko Sjenice i Gacka, do Kotora i Dubrovnika, zajedno sa primorjem između ta dva grada. Nema sumnje da je i Breznica bila u sastavu Vojislavljeve oblasti. Nakon smrti kneza Vojislava, za vrijeme kuge 1363. godine, njegove oblasti držala je za maloljetne sinove udovica Gojislava, koju će istisnuti Vojislavljev sinovac, župan Nikola Altomanović. Savezom kneza Lazara Hrebeljanovića i bosanskog bana, kasnije kralja Tvrtka protiv Nikole Altomanovića, došlo je do njegovog konačnog sloma i uklanjanja sa istorijske pozornice 1373. godine. Nakon toga su knez Lazar i ban Tvrtko podijelili Altomanovićeve oblasti. S obzirom na to da su oblasti u Polimlju pripali banu Trvtku I, granice bosanske države izbile su na Lim, do blizu Sjenice, Prijepolja i Mileševa, do Onogošta (Nikšića) i Kotora. Od tada, pa do dolaska Osmanlija, Pljevlja i okolina nalazila su se u sastavu bosanske države. Dio Polimlja južno od Prijepolja, Zvečan i Sjenica su se od 90-ih godina XIV vijeka, do dolaska Osmanlija, nalazili u sastavu posjeda Vuka Brankovića. Župa Breznica našla se u okvirima teritorije bosanske države, kao granično područje. Ta granica dopirala je do Mileševa, prelazila je Lim kod Komarana i prolazila je linijom razgraničenja između župa Breznice i Ljuboviđe, a to su bila sela: Breza, Kozica i Maoče. Nakon Tvrtkove smrti (1391), krajem XIV i početkom XV vijeka došlo je do formiranja samostalnih feudalnih gospodara. Bosanskom feudalcu Sandalju Hraniću (1380-1435) pripale su oblasti pljevaljskog i prijepoljskog kraja, zatim oblast Jezera, Drobnjak i Onogošt. Nakon smrti vojvode Sandalja (1435), naslijedio ga je njegov sinovac, herceg Stefan Vukčić Kosača. Kosača je uspio da proširi naslijeđene posjede i da ih zadrži sve do

³⁷ B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 21; *Istorija Crne Gore*, knj. III, Tom 1, Podgorica 1975, 505-506, 517-518.

dolaska Osmanlija (1463). No, bez obzira na česte promjene vlasti, nesmetano se odvijao privredni razvoj pljevaljske oblasti u tom period.³⁸

2.1. Pljevaljski kraj u doba hercega Stefana Vukčića Kosače (1435-1466)

Ubrzo nakon smrti kralja Tvrtka II, u jesen 1443. godine, započela su neprijateljstva između novog bosanskog kralja Stefana Tomaša i vojvode Stefana Vukčića Kosače.³⁹ Stefan Tomaš je uz pomoć Ivaniša Pavlovića oteo dio zemlje Kosači, koji je bio u ratu sa Venecijom. U takvoj situaciji, tražeći sveznike i zaštitnike, Stefan Kosača se odmetnuo od kralja Bosne i prihvatio vrhovnu vlast aragonsko-sicilijanskog kralja Alfonsa V. Zauzvrat je tražio da se kralj Alfonso V zauzme kod rimsko-njemačkog kralja Fridriha III Habzburškog, da prihvati Kosaču za vazala. Takođe, Alfonso V je obećao da će se zauzeti kod Fridriha III, Venecije i bosanskog kralja da se Kosači vrate zemlje koje su mu oduzete. Ovim povodom nastala je i povelja kralja Alfonsa V, izdata u napulju 19. februara 1444. godine, kojom je aragonski kralj potvrdio posjede Stefanu Vukčiću Kosači. U toj povelji, Alfons V poimenice navodi sve gradove i zemlje, sa kojima se predaje, a kao uslov navedeno je obostrano vojno pomaganje. Drugu povelju, kojom su na identičan način potvrđena ovlašćenja i obaveze Kosače, izdao je kralj Fridriha III u Beču 20. januara 1448. godine. Kralj Alfonso V izdao je novu povelju 1. juna 1454. godine, gotovo identične sadržine s prethodnom. Oblasni gospodari bili su apsolutni vladari u područjima kojima su upravljali. Njihova vlastela bila ima je vjerna; na trgovima i putevima imali su svoje carine, kao i pravo na dio rudarske proizvodnje. Vlast na lokalnom nivou održavali su zahvaljujući vjernosti i odanosti njihovih lokalnih službenika,

³⁸ Dr Josip Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, preveo sa njemačkog: Đorđe Pejanović, „Svjetlost“, Sarajevo, 1951, 60-61; *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. 1, Prosveta, Beograd, 1953, 409-410; B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII vijeka“, 4-5; Žarko Šćepanović, „Srednje Polimlje i Potarje u drugoj polovini 14. i prvoj polovini 15. vijeka“, *Mostovi*, br. 9, januar – mart, 1971, 86; S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 78-79; R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 56-57; E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, 336-337.

³⁹ Po kazivanju putopisca Marva Orbinija, nakon što je Stefan Vukčić zavladao zemljama svoga strica Sandalja, promijenio je prezime Hranić u Kosača. Uzrok tome nije poznat, mada neki smatraju da se tako nazvao po mjestu rođenja – Kosač – *per essere nato in una tera detta Cossac*. U fočanskom srezu postoji i danas selo Kosače, što nas upućuje na to da porijeklo Kosača treba tražiti u gornjem Podrinju, i to upravo u pomenutom selu. Mihailo Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, *Srpske zemlje u srednjem veku*, istorijsko-geografske studije, Beograd, 1978, 182.

zapovjednika gradskih posada, kao i odanosti knezova u župama. Oblasni gospodari, kakvi su bili Kosače, teritorije su nasljeđivali po privatnom pravu, što je ponekad dovodilo i do rođačkog sukoba oko nasljedstva. To je, svakako, stvaralo probleme u funkcionisanju feudalnih oblasti. Sukob oko nasljeđa otvarao je prostor Osmanlijama za direktno uplitanje u unutrašnje stvari Kosača.⁴⁰

Uspom porodice Kosača⁴¹ bilo je od izuzetne važnosti za granične oblasti bosanske države. Rodonačelnik ove moćne feudalne porodice je Vlatko Vuković (+ 1392), vojvoda kralja Tvrtka I. Njegov sinovac, vojvoda Sandalj Hranić učvrstio je i proširio vlast, tako da su se posjedi koje je on kontrolisao prostirali sve do primorja, odnosno do Boke i dubrovačkog zaleđa, kao i do Neretve. Pod njegovom vlašću našle su se sve one teritorije koje će se kasnije nazivati Hercegovinom. Sam taj naziv (Hercegovina) proizašao je iz titule Sandaljevog sinovca i nasljednika Stefana Vukčića Kosače, "hercega od svetog Save". Njemačku titulu hercega (*hercog*), Stefan Kosača nosio je od 1448. godine. Bio je, u drugom braku, oženjen Jelenom Balšić, kćerkom zetskog vladara Balše III. Posjedi Kosača graničili su se sa Zetom vjerovatno na Sinjajevini, potom između tokova rijeka Tare i Morače, na planini Prekornici, zatim je granica išla preko Cuca, sve do Risna u Boki Kotorskoj, gdje je Stefan imao nekoliko utvrđenih gradova. Medun, Podgorica i Soko bili su samo privremeno u posjedu hercega Stefana. U Hercegovinu je računato i Polimlje, sve do iznad Bijelog Polja, kao i čitav Kolašin. Granica između Kosača i Despotovine bila je nestalna, posebno na lijevoj

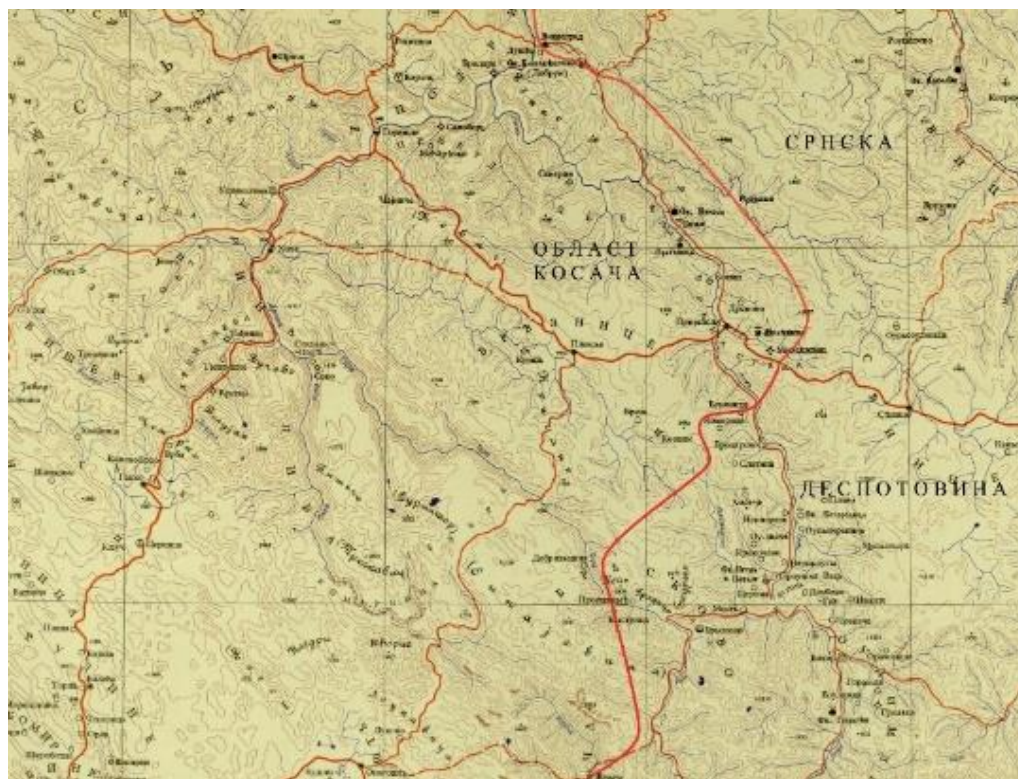
⁴⁰ V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 76; D. Spasić, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 65-66.

⁴¹ Kosače su u istorijskoj nauci smatrane bogumilima, ili, pak, ljudima koji nijesu imali čvrsta vjerska uvjerenja. Međutim, u njihovoj bogatoj zaostavštini, koja se čuva u Dubrovniku, nalazi se veliki broj umjetničkih predmeta, među kojima i brojne ikone i kulturni predmeti koji su bili van poštovanja u bosanskoj crkvi. Herceg Stefan je testamentom ostavio svome najmlađem sinu svetačke mošti i ikone, a zna se i da je podizao pravoslavne crkve i manastire. Jedna od tih crkava, za koju se smatra da ju je podigao herceg Stefan 1446. godine, nalazi se u Goraždu (Sava Kosanović, „Srpske starine u Bosni“, *Glasnik srpskog učenog društva*, knjiga XII, sveska XXIX starog reda, Beograd, 1871, 159-165; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom drugi, Titograd, 1970, 440-441)

Ćirković smatra da se ne može pouzdano utvrditi kojoj crkvi je herceg Stefan pripadao. On (Stefan Kosača) je, navodi Ćirković, do kraja života podržavao patarene, bio u tijesnim političkim vezama sa papom i držao u svojoj okolini Davida, mileševskog mitropolita. Sigurno je poštovao svetačke mošti i ikone, kaže Ćirković, dodajući da je „nesumnjivo da je u hercegovim oblastima živjelo stanovništvo koje je pripadalo pravoslavlju, katoličanstvu i crkvi bosanskoj“. Kada je bosanski kralj Tomaš započeo progon patarena (*krstjana*), herceg im je širom otvorio vrata svoje države, uprkos papskim naredbama. Navodno se oko dvije hiljade patarena pokrstilo, a oko 40 hiljada je pobjeglo pod okrilje hercegovine. (Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 216, 244)

Đ. Petrović, pak, smatra da je porijeklo Sandalja Hranića i Stefana Vukčića vlaško. Po njenom mišljenju, vlašskog porijekla su i crnogorski vladari Balšići i Crnojevići. (Đurđica Petrović, „Srednjovjekovni vlasni na teritoriji današnje Crne Gore – primer Ridani“, *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, Zbornik, Podgorica, 1999, 241, 254)

obali Lima, od Priboja prema Pljevljima. Granica između ove dvije oblasti u srednjem Polimlju bila je postojanija: Komaran je pripadao Despotovini a selo Kozica sa utvrđenjem Koznikom Kosačama. Dvor Kosača nalazio se u tvrđavi Soko, koji se nalazila na strmom uzvišenju, u sastavku rijeka Pive i Tare. Utvrđeni grad Kukanj, smješten u župi Breznici, bio je važno utvrđenje Kosača i njihova ljetnja rezidencija. Važno utvrđenje Kosača u pljevaljskom kraju bio je i grad Koznik („Jerinin grad“), koji se nalazio u pograničnom kraju, kao i grad Ravan (Ravanski grad). Osmanlije su, osvajanjem pljevaljskog kraja porušile hercegove gradove.⁴²

Sl. 2: Granice između Despotovine i Kosača. (Rekonstrukcija je urađena na podlozi istorijske karte u izdanju Istorijskog instituta u Beogradu, probni list V iz 1957. godine.⁴³)

⁴² Gliša Elezović, *Turski spomenici*, knj. I, sveska I, 1348-1520, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, 591; J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 67; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom drugi, 188; M. Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, 256-258; S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem vijeku“, 79-81; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 82-83, 88. Najmlađi hercegov sin, knez Stjepan, koji je nosio očevo ime, prešao je na islam, postavši Ahmet-paša Hercegović, u više navrata bio je veliki vezir Porte. (Gliša Elezović, *Turski spomenici*, 597, 614-615, 619...)

⁴³ Preuzeto: Božidar Šekularac - Marijan Premović: *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, 2017, 94.

Gradovi – utvrđenja, koje su podizale Kosače, najčešće su građeni na nepristupačnim, strmim uzvišenjima. Služili su prevashodno u vojno-odbrambene svrhe, za kontrolu obližnjih komunikacija, odnosno karavanskim puteva, a u pojedinim slučajevima i za odbranu rudnika, kao što je to slučaj bio sa pljevaljskim Koznikom. U tim utvrđenjima bilo je dovoljno prostora da se, u slučaju potrebe, u njima sklone i od neprijateljskog napada zaštititi stanovništvo predgrađa i okolnih mjesta. U pljevaljskom kraju, u vrijeme župe Breznice, najznačajnije utvrđenje (grad) bio je Kukanj, čiji se ostaci i danas vidljivi na uzvišenju iznad kanjona rijeke Čehotine. U Kuknju je boravio vojvoda Sandalj Hranić, a i prvi pomen Pljevalja, kao što smo prethodno naveli, vezuje se za Sandaljev boravak u tom gradu. U istorijskim izvorima malo je podataka o Pljevljima od njihovog prvog pomena do dolaska Osmanlija (1423-1465). Prvi osmanski defter toga kraja, sačinjeni u drugoj polovini XV vijeka, nude nam statističke podatke, na osnovu kojih možemo sagledavati i analizirati strukturu stanovništva toga područja (ekonomsku, socijalnu, vjersku), kao i brojne procese koji su se odvijali u tom period i na tom prostoru (uvođenje timarskog sistema, proces hristijanizacije, islamizacije itd).⁴⁴

3. PRODOR OSMANLIJA I PRVI POPISI PLJEVALJSKOG KRAJA

Prisustvo Osmanlija na ovim prostorima pominje se još 1388. godine, kada je bosanski vojvoda Vlatko Vuković, rodonačelnik Kosača, porazio Osmanlije kod Bileće. No, turski uticaj će iz decenije u deceniju biti sve intenzivniji. Nakon jedne provale 1426. godine, Osmanlije su zadržale u svojim rukama sve važnije klance u istočnoj Bosni. Nekolike godine potom (1428. ili 1429), bosanski kralj Tvrtko II Kotromanić bio je prinuđen da i formalno prizna tursku vlast i da se obaveže na godišnje plaćanje danka. S obzirom na to da je on izbjegavao isplaćivanje danka, Osmanlije su posjele neke bosanske gradove, prije svega Hodidjed nad Pračom i Vrhbosnu, današnje Sarajevo, i tako prvi put stvorili svoja privremena uporišta u Bosni. Sin Ishak-bega, Barak, pominje se u Vrhbosni od 1435. do 1439. godine, a potom ga zamjenjuje njegov brat, Isa-beg, koji

⁴⁴ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem vijeku“, 79-81; *Istorijski leksikon*, knj. 4, K-Per, 792-793. Osim navedenih gradova u pljevaljskom kraju, Kosače su imali svoja utvrđenja i u današnjem nikšićkom kraju (gradove Susjed – takođe poznat kao „Jerinin grad“, Ostrog i Budoš), potom prema Trebinju (Klobuk), a izvjesno vrijeme, kada je herceg Stefan osvojio Gornju, a potom i Donju Zetu, držali su i grad Soko u Lješanskoj nahiji, tvrđavu Medun, kod Podgorice, grad Bar, kao i istoimeni grad u župi Morači. Zetski gospodar Ivan Crnojević bio je oženjen Marom, kćerkom Stefana Kosače. (*Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom drugi, 188, 196-201)

je bio turski zapovjednik Skoplja i krajišnik ili namjesnik u Bosni. Odnos Kosača sa Osmanlijama nije bio uvijek neprijateljski. Primjera radi, Osmanlije su hercegu Stefanu pomogli 1435. godine da opstane na vlasti u njegovoj borbi protiv brojnih neprijatelja. Osmanlijama je išlo u prilog česti sukob oko vlasti u porodici Kosača.⁴⁵

Prvi susret Pljevalja sa Osmanlijama desio se 1439. godine, kada je prvi put pala Despotovina. Privremeno zavladao oblašću despota Đurđa Brankovića, Osmanlije su došle u neposredan dodir sa župom Breznicom. Stefan Kosača bio je u to vrijeme u savezništvu sa Osmanlijama, što je iskoristio da proširi svoju teritoriju na račun oblasti koja je bila pod kontrolom Đurđa Brankovića. Nakon obnavljanja Despotovine, 1444. godine, postojala je neka vrsta tampon zone između Osmanlija i Pljevalja, odnosno župe Breznice. Takvo stanje zadržalo se do 1455. godine, kada je u novom pohodu Osmanlija zauzet Bihor sa gornjim i srednjim Polimljem. Konačnim padom Despotovine, juna 1459. godine, pljevaljski kraj je ponovo postao granično područje. Herceg Stefan bio je u sukobu sa bosanskim kraljem, svojim zetom, Stefanom Tomašem; zavadio se i sa Osmanlijama, a sukobio se i sa svojom vlastelom i sinom Vladislavom. U strahu od nadirućih Osmanlija, herceg Stefan će od 1461. godine uspostaviti dobre odnose sa novim bosanskim kraljem Stefanom Tomaševićem. Odbija da preda pojedina utvrđenja Osmanlijama, ali će njegov položaj dodatno komplikovati razbuktavanje borbe sa sinom Vladislavom, koji je imao namjeru da od oca iznudi podjelu zemlje kojom je vladao. Taj sukob oca i sina zabilježen je i u *Ljetopisu* prepisanom u Vrhbreznici, u blizini Pljevalja, u kome se navodi da su „Turci razbili hercega Stefana u Hercegovini na reci Breznici i primiše zahulmskuju zemlju“. Pomenuti sukob desio se 1463. godine, a sam herceg će optužiti svoga sina Vladislava da je doveo Osmanlije „putevima kojima oni nikad ne bi našli“. Posljedica ovoga sukoba bila je konačna podjela hercegove zemlje; Pljevlja su ostala pod neposrednom vlašću hercega Stefana. Nakon osvajanja Bosne 1463. godine, sultan Mehmed II Osvajač (1451-1481) povukao je svoju vojsku, što je herceg Stefan iskoristio da povrati izgubljene zemlje. No, u proljeće 1465. godine, novim prodorom Osmanlija, pale su hercegove teritorije, sve do primorja. Tada su i Pljevlja s okolinom definitivno potpala pod osmansku vlast. Smrt hercega Stefana u Novom 22. maja 1466. godine, zatekla je njegovu zemlju u potpunom rasulu. Od hercegovih zemalja Osmanlije su formirale poseban *vilajet*

⁴⁵ Hazim Šabanović, „Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.“, *Godišnjak* Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, godina VII, Sarajevo, 1955, 40-42; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 76.

(oblast, pokrajinu) Hercegovinu (*Hersek zemlja* – Hercegova zemlja), koja će biti priključena Bosanskom sandžaku. Od pomenute oblasti, sredinom januara 1470. godine biće formiran zaseban Hercegovački sandžak sa sjedištem u Foči, koji je bio u sastavu Rumelijskog ejaleta (pašaluka). Formiranjem Bosanskog pašaluka 1580. godine, u njegov sastav ući će i Hercegovački sandžak. Dolaskom Osmanlija Pljevlja mijenjaju naziv u Tašlidža (Kamenica), po kamenim brdima koja su ga okruživala.⁴⁶

Osmanski defteri (popisne knjige) predstavljaju prvorazrednu i nezaobilaznu građu za proučavanje prilika u oblastima pod upravom Osmanlija, u prvim stoljećima njihove vladavine. Ti popisi nam pružaju dragocjene (često i jedine) podatke toga doba o demografiji, socijalnoj strukturi stanovništva, geografiji, toponomastici, antroponimiji itd. Sadržaj deftera daje nam podatke i o kretanju stanovništva, njihovim ekonomskim aktivnostima (počesto su, uz imena, upisivana i zanimanja). Osmanski popisi nastali su prevashodno zbog potrebe da se obezbijedi funkcionisanje Osmanske države, za koju je ubiranje poreza i drugih nameta, koje je plaćalo stanovništvo osvojenih područja, bilo jedan od osnovnih izvora državnih prihoda, čime je omogućavano nesmetano funkcionisanje i opstanak Carstva.

Defter je riječ grčkog porijekla, dok u turskom jeziku ima više značenja: sveska, bilježnica, račun, popis, registar. U osmanskoj administraciji, pojam defter isključivo označava popisne knjige, koje su bile temelj za samo funkcionisanje te administracije. Postoje brojne dileme u historiografiji u vezi sa učestalošću deftera. Naime, neki osmanisti smatrali su da su se popisi sprovodili svakih 30-40 godina, ali su ih novija istorijska istraživanja i saznanja demantovala, jer je ustanovljeno da su neke oblasti, najčešće krajišta, čija se teritorija povećavala ili umanjivala, popisivane i češće. Tako ima primjera kada je vremenski razmak između dva popisa iznosio svega četiri do šest godina. Takođe, bila je obaveza sprovođenja popisa činom stupanja novog sultana na prijesto. Bilo je i slučajeva sprovođenja parcijalnog popisa u određenim, novoosvojenim oblastima.⁴⁷

⁴⁶ M. Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, 261; S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, 252-253; S. Ćirković, „Pljevlja u poznom srednjem veku“, 86-88; *Istorijski leksikon*, knj. 5, Per - Ž, 1032-1033. Nakon što su zagospodarili oblastima u kojima su se nalazili rudnici u Kopaoniku i Novom Brdu, Turci su zabranili izvoz srebra, a cjelokupnu proizvodnju toga metala uzimali su za sultanove kovnice. Uvedena je stroga kontrola trgovaca. Jednom pljevaljskom trgovcu oduzeto je 15.000 aspri, koje je bio namjerio da izveze kao fino srebro. Prije konačnog uvođenja turske vlasti, u Pljevljima su dubrovačkim trgovcima u više navrata oduzimali stvari i novac. (S. Ćirković, Isto, 87)

⁴⁷ E. Miljković, „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, 31-32.

Osim prikupljanja poreza, popisi su sprovedeni i radi uvođenja timarskog sistema u toj zemlji ili u tom području, kako bi se učvrstila i održala trajna (osmanska) vlast. Popisivanje neke zemlje značilo je utvrđivanje svih izvora državnih prihoda na licu mjesta i upisivanje u popisne katastarske knjige (deftere). Prema sadržaju i načinu popisivanja, poznate su dvije vrste popisa katastarskih deftera:

1. *defter-i mufassal* – opširni, poimenični ili detaljni katastarski defteri, i
2. *defter-i mucmel (defter i icmal, timar defterleri)* – zbirni ili sumarni popisni katastarski defteri.

Istorijskoj nauci danas je poznato više od pedeset opširnih (*mufassal*) i sumarnih (*icmal, micmel*) deftera koji se odnose na Bosnu, odnosno njene sandžake: Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Krčki ili Lički, Požeški i Pakrački. Hronološki najstariji defter je iz 1455. godine.⁴⁸

U deftere su upisivani *vlas*i – filurdžije, koji su imali status slobodnih seljaka, redovno u okvirima *hasova* sultana ili sandžak-begova, potom *vojnuci*,⁴⁹ *martolosi*,⁵⁰ *akindžije*,⁵¹ *sokolari* ili *šahindžije*⁵² i pripadnici drugih redova koji su uživali slobodne baštine. Oni su mogli biti popisani i u posebnim defterima. U ove popise su uneseni rudari, seoske zanatlije i druge kategorije seoskog stanovništva. Defteri posebno svjedoče o organizaciji, rasprostranjenosti, strukturi i promjenama koje se dešavaju u okviru vlaške populacije koja je imala privilegovan status.

U turske/osmanske katastarske knjige unošena su samo ona mjesta koja su u vrijeme popisa bila, na neki način, izvor feudalnih prihoda. Oni stanovnici koji nijesu imali bilo kakav prihod (nijesu imali bilo kakvih ličnih feudalnih obaveza), nijesu morali biti popisani. U popis je najprije unošena odrednica o vrsti naselja – šehar, varoš, kasaba, kale, hisar, mahala, selo, mezra, zatim

⁴⁸ Goran Ćuran: „Izvori za proučavanje vlaha u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću“, *Glasnik udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, god. III, br. 3, Banja Luka, 2011, 15-16; V. Konjević, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, 17-18.

⁴⁹ *Vojnuci* - pripadnici vojničkog sloja koji su bili oslobođeni svih vrsta poreza, „ukoliko nijesu obrađivali rajinsku zemlju ili imali drugu vrstu posjeda“. (A. Aličić: *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, VIII, IX)

⁵⁰ *Martoloz* – pripadnik posebnog roda vojske, koja se sastojala od mještana, pješaka i konjanika, koji su imali dužnost da čuvaju pogranične klance i prilaze, a konjanici da učestvuju i u vojnim pohodima. Bili su oslobođeni plaćanja poreza i dažbina na svoje posjede. (Abdulah Škaljić: *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrto izdanje, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979, 447)

⁵¹ *Akindžije* (tur) – jurišna konjica koja je vršila upade u neprijateljsku zemlju. (A. Škaljić: *Isto*, 79)

⁵² *Šahindžija* (per.- tur) - sokolar. U turskoj vojsci gajio se lov sa sokolima i postojali su posebni sokolari „šahindžije“ koji su se tim lovom bavili. Sokolari su imali svoga starješinu „šahindžibašu“. (A. Škaljić, *Isto*, 579)

eventualni status naselja. Najprije su upisivana potpuna a potom udovička domaćinstva. Popis sela se uvijek završavao tabelom poreskih obaveza, u kojoj je navedena vrsta obaveze, mjera i iznos u akčama, kada se radilo o novčanoj dažbini.⁵³

U opširnim defterima upisivasno je stanovništvo po domaćinstvima, za svako naseljeno mjesto. Upisivano je lično ime poreskog obveznika, kao i ime njegovog oca, nosioca domaćinstva. Zatim su poimenično evidentirane poreske obaveze stanovništva prema državi, odnosno prema uživaocima državnih prihoda - svi lični, naturalni i novčani porezi, svi *vakufi*⁵⁴ i *mulkovi*.⁵⁵ Udovička domaćinstva evidentirana su zasebno, iz razloga što je porodica na čijem čelu se nalazio muškarac bila u obavezi da plaća porez u iznosu od 25 akči, dok su udovička domaćinstva plaćala svega 6 akči. S obzirom na to da ne postoje precizni kriterijumi za procjenu prosječne veličine porodice u tom periodu, kao i zbog činjenice da u defterima, čak i u situaciji kada su u cjelosti sačuvani, često nije upisivano svo stanovništvo, nesigurno je procjenjivati broj stanovnika neke oblasti.⁵⁶

U sumarnim defterima evidentiraju se ukupni prihodi uživaoca prihoda – timarnika, potom se upisuju naselja koja su pripadala dotičnom uživaocu, sa ili bez broja domaćinstva, kao i iznos poreza u svakom pojedinačnom mjestu. Evidentirani prihodi u sumarnim defterima se raspoređuju uživaocima *dirlika* (prihoda). U opširnim i sumarnim defterima za Bosanski sandžak evidentirana je *timarska* organizacija, tj. nosioci *timara*.⁵⁷

U prvim decenijama osmanske vladavine na ovim prostorima, tokom druge polovine XV vijeka, sprovedena su dva popisa kojima je obuhvaćen pljevaljski kraj. To je popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine i popis sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475/77. godine.

⁵³ E. Miljković, "Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj", 32.

⁵⁴ *Vakuf* (ar.) – muslimanska zadužbina koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina. (A. Škaljić: *Isto*, 637)

⁵⁵ *Mülk* (tur.) – imanje; nepokretna imovina; lična svojina. (*Tursko-srpski rječnik*, priredili: prof. dr Slavoljub Đinđić, doc. dr Mirjana Teodosijević, prof. dr Darko Tanasković, Ankara, 1997, 715)

⁵⁶ Ema Miljković: „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice“, *Teme* 1, Niš, 2010, 363-373; V. Konjević, *Isto*, 18.

⁵⁷ Hatice Oruç: „Nahija Linski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 157; V. Konjević, *Isto*, 19.

3.1. Pljevaljski kraj u popisu sandžaka Bosna iz 1468/69. godine

Pljevaljski kraj je u drugoj polovini XV vijeka već bio u sastavu osmanskog sistema vlasti. Iz tog periodu imamo više sadržajnijih podataka, koje nam donose osmanski defteri. Nakon dolaska Osmanlija, pljevaljski kraj je pripojen Bosanskom sandžaku, što je bio i razlog da se Pljevlja nađu u popisu te oblasti iz 1468/69. godine. U novoosvojenim oblastima, Osmanlije su uvodile timarski sistem, koji je bio osnova za funkcionisanje tadašnjeg Osmanskog carstva. Da biše to sprovedi, novoosvojene oblasti u Hercegovini su u periodu od 1465. do 1468. godine izdijeljene su na *timare*,⁵⁸ *zeamete*⁵⁹ i *hasove*,⁶⁰ koji su dodjeljivani askerima⁶¹ za vojničke zasluge. Time je za lokalno hrišćansko stanovništvo u Hercegovini započeo period potpuno izmijenjenog načina življenja, regulisan i usklađen sa normama vojničkog sistema, koji je funkcionisao u tadašnjem Osmanskom carstvu. Uspostavljen je i novi upravno-administrativni i vojni poredak, što je uzrokovalo promjene u funkcionisanju dotadašnjeg feudalnog uređenja. Uvedene su tri kategorije vlasništva nad zemljom: državna, haračka⁶² i ušrijska zemlja. Na prostoru Balkana, a time i u Hercegovini, sva zemlja koja se nalazila izvan naseljenih mjesta, bila je u vlasništvu osmanske države – mirijska zemlja.⁶³

Sumarni popis Bosanskog sandžaka započeo je u vremenu od 26. januara do 4. februara 1468. godine, a završen je u periodu od 4. aprila do 14. aprila 1469. godine. U oblastima koje se danas nalaze u sastavu Crne Gore, dati su sumarni (zbirni) rezultati po selima za nahije *Nikšići* i *Onogošt*, kao i nahiju *Kukanj*, koja je obuhvatala današnji pljevaljski kraj. U ovom popisu zabilježene su dvije važne grupacije vlaha, u Hercegovini i u oblasti Pavlovića.⁶⁴ Grupacija vlaha

⁵⁸ *Timar* – feudalni posjed koji je donosio prihod do 19.999 akči.

⁵⁹ *Zeamet* - feudalni posjed koji je donosio prihod od 20.000 do 100.000 akči.

⁶⁰ *Has* - feudalni posjed koji je donosio prihod preko 100.000 akči.

⁶¹ Asker (aščer) m (ar.) – *turska vojska*. (A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 101)

⁶² Vlasnici haračke zemlje davali su harač kao obavezan i odsjekom. Mogli su da slobodno raspoložu tom zemljom – da je prodaju, ostavljaju nasljednicima, ne obrađuju i sl, dok je ušrijska zemlja ona koju su Osmanlije, nakon što su je osvojili, razdijelili svojim borcima ili drugim muslimanima. Njihove poreske obaveze svodile su se samo na davanje ušura od žitarica, i to sirotinji, dok ga država nikom nije određivala kao prihod. (E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 158)

⁶³ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 82; E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 157.

⁶⁴ Naporedo sa snaženjem Kosača, u današnjoj Hercegovini uzdigla se porodica Pavlović, koja je imala posjede između srednjeg toka rijeke Drine i rijeke Bosne. Knez Pavle Radenović (- 1415), čija moć nije mnogo zaostajala iza Kosača, udario je temelj novom posjedu Pavlovića u blizini mora. Pavlovići i Kosače često su bili u

u Hercegovini bila je veoma brojna: popisano je 4.616 kuća i 998 neoženjenih. Vlasi u Hercegovni su se bavili stočarstvom, shodno tome i njihova poreska davanja bila su u stoci – ovcama, ovnovima i čergama, pri čemu je mjera za pojedine stavke rente vlaška kuća, odnosno 50 vlaških kuća. Ukupna renta od hercegovačkih vlaha iznosila je 357.152 akči. Broj vlaških starješina koji su uživali timare daleko je veći nego u Bosni.⁶⁵

Nahiju Kukanj Osmanlije su osnovale odmah nakon zauzimanja te oblasti. Dobila je naziv po istoimenom srednjovjekovnom utvrđenom gradu Kuknju, koji je bio ljetnja rezidencija Kosača. Bila je prostranija od župe Breznica, koja će se, kao nahija, pomenuti u popisu Hercegovčkog sandžaka iz 1475/77. godine. Prvi pomen ove nahije u osmanskim izvorima je u sumarnom popisu Bosanskog sandžaka 1468/69. godine. Nahija Kukanj, zajedno sa nahijama Sokol, Mileševo, Samobor, Dubštica, Bohorić i Kava, pripadala je seraskerluku (vojnoj komandi) seraskera Senkura. U ovoj nahiji bilo je šest katuna vlahu, u kojima je bilo 78 kuća i 26 neoženjenih. Od devet timara, koliko ih je bilo u ovoj nahiji, četiri su bila u rukama muslimana, za koje se može pretpostaviti da su porijeklom van Bosne. U sudsko-administrativnom pogledu, pripadala je drinskom kadiluku. Centralni dio te nahije bila su Pljevlja, koja su i donosila najveći prihod nahije - 1469. godine iznosio 6.000 akči, a 1476. godine 9.160 akči. Trg Pljevlja je 1469. godine imao 72 kuće i 23 neoženjena muškarca, dok je 1476. godine imao 101 kuću i 12 samaca. Namjera Osmanlija bila je da na mjestu trga Pljevlja podignu grad (*šeher*). Da bi to realizovali, od vojnika Radoslava i Radivoja oduzeli su 23 parcele zemlje, a u zamjenu im dali 25 parcela zemlje u ataru Supratna i begluka Brezir. Od toga se, ipak, odustalo, iz nepoznatih razloga. Kako se trg Pljevlja kontinuirano razvijao, broj stanovnika je rastao tokom čitavog XVI vijeka, pa je 1516. godine zabilježeno da ima 150, a 1570. godine 195 domaćinstava, kada se Pljevlja prvi put pominju pod nazivom *kasaba*. Prerastanjem u kasabu, Pljevlja dobijaju sve one karakteristike za taj tip naselja: bila su izdijeljena na džemate i mahale, sa posebnim džematima hrišćana i muslimana. Svoj puni

sukobu, sve dok Stefan Vukčić nije likvidirao posljednje ostatke zemlje Pavlovića, vjerovatno krajem 1441. godine. (M. Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, 188, 192)

⁶⁵ Nedim Filipović, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“, *Godišnjak*, knj. 10, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, Sarajevo, 1974, 132-133, 144,

N. Filipović, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“, 158; Ahmet S. Aličić: *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008, 22-24, 62-63, 121-122, 161-162, 244; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem veku“, 75; *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455-1570)*, knj. I, Tom I, priredio Šerbo Rastoder, CANU, Pogorica, 2018, 41- 44. Original deftera čuva se u opštinskoj *Ataturk biblioteci* grada Istambula. U uvodnom dijelu se navodi da je „defter sastavljen pod nadzorom najpovjerljivije osobe, povjerenika, poniznog Ajasa, i rukom najsposobnijeg pisara, poniznog Ahmeda“. (A. Aličić, Isto, 2)

procvat grad će doživjeti u drugoj polovini XVI vijeka, kada će Pljevlja postati sjedištem Hercegovačkog sandžaka (1576-1833). To je period intenzivnije islamizacije u pljevaljskom kraju, a muslimansko stanovništvo je, po popisu iz 1570. godine, u samom gradu živjelo u tri mahale: mahala Husein-paše, mahala Mustafe muteveli-bega, mahala Muslihudina serbazari.⁶⁶

U nahiji Kukanj postojali su *vlas*i - stočari i zemljoradnici, odnosno *raja*. Takođe, iz popisa saznjemo da su postojali i vojnici i zanatlije, koji su, zbog važnosti službe koju su obavljali, imali privilegovan status. *Vlasi* Kuknja bili su podijeljeni u šest džemata, sa ukupno 178 domaćinstava i 26 neoženjenih, od koji je najveći bio džemat Pribisava, Vladisavljevog sina, sa 40 domova i 14 samaca. *Vlasi* su živjeli na svojoj zemlji, koja nije pripadala timaru. Njihovo zemljište je ulazilo u sastav carskog hasa. Imali su vojne obaveze, a zauzvrat nijesu plaćali dažbine koje se tiču zemljoradnje i rajinskih obaveza.⁶⁷

Tabela 1: Džemati vlaha nahije Kukanj, po popisu iz 1468/69. godine.⁶⁸

Džemat	Broj domaćinstava	Broj samaca
Cvetko, Novakov sin	27	3
Brajko, Milićev sin	28	
Gojak, Radohnin sin	33	3
Ivaniš, Cvetkov sin		4
Vitomir, Ivkov sin	19	2
Pribisav, Vladisavljev sin	40	14
Ukupno domaćinstava	178	26

⁶⁶ N. Filipović, "Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini", 158, 212; E. Pelidija – B. Zlatar, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko – turske vlasti*, 12; A. Aličić, Isto, 167; M. Vasić, „Gradovi pod turskom vlašću“, *Istorija Crne Gore III/1*, 527; E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 158-159; dr Gordana Tomović, „Nahija Kava (1468/9-1477)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 41.

Kasaba (arap) – varoš, manji provincijski grad, dominantno naseljen muslimanskim stanovništvom, koje se pretežno bavilo zanatstvom i trgovinom. Da bi neko mjesto dobilo status kasabe, moralo je da ispuni tri uslova: da ima stalno naseljeno muslimansko staovništvo, da postoji najmanje jedna džamija u kojoj se redovno obavlja pet puta dnevno molitva, a petkom džuma i, treće, da postoji stalni sedmični pazarni dan. Dobijanjem statusa kasabe, stanovništvo se oslobađalo rajinskog položaja i poreskih obaveza prema spahiji, tzv. *resm – i čifta*, kao i državnog nameta *avariz i divaniye i tekaliif – orfiye*. (E. Pelidija – B. Zlatar, Isto, 10, 35-38; O. Zirojević, „Prilozi iz osmanske istorije“, 87)

⁶⁷ E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 159-161.

⁶⁸ E. Miljković-Bojanić, Isto, 160. U džematu Ivaniša, Cvetkovog sina, Miljković-Bojanić je omaškom upisala 31 samca. (V.K)

3.2. Pljevaljski kraj u popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine

Osmanlije su u julu 1465. godine, pod zapovjedništvom bosanskog sandžakbega Isa-bega Ishakovića i njegovih vojvoda Ismaila i Ahmeda, prodrle duboko u zemlju hercega Stefana Vukčića Kosače (*Hersek zemlju*), sve do dubrovačke granice. Zauzimanjem (Herceg) Novog, januara 1482. godine, Osmanlije će eliminisati posljednji slobodni ostatak nekadašnje bosanske države. Teritorije koje su oduzimali od hercega Stefana i njegovih sinova, do početka 1470. godine, Osmanlije su pretvorile u posebnu oblast (*vilajet*), koju su pripojili Bosanskom sandžaku. Sredinom januara 1470. godine, od tih, novoosvojenih teritorija u Hercegovini, Osmanlije su formirale poseban Hercegovački sandžak, čije je sjedište bilo u Foči. Konačno osvajanje Hercegovine od strane Osmanlija okončano je padom (Herceg) Novog krajem januara 1482. godine. Prvi namjesnik Hercegovačkog sandžaka bio je Hamza-beg. Do osnivanja Bosanskog pašaluka (1580), ovaj sandžak (sa još 26 sandžaka) pripadao je Rumelijskom ajaletu (beglerbegluku, pašaluku). Osnivanjem Bosanskog pašaluka, u njegov sastav će ući i Hercegovački sandžak, čije je sjedište, od 1572. do 1833. godine, bilo u Pljevljima. Sve do prvih decenija XVI stoljeća, Hercegovački sandžak bio je podijeljen na četiri kadiluka: Drinski ili Fočanski, Blagajski, Mileševski, odnosno Prijepoljski, i Novski. Ovim novim, osmanskim upravno-administrativnim podjelama, nekadašnje oblasti Sandalja Hranića Kosače biće podijeljene na dva kadiluka: Drinski i Blagaj. Do 1470. godine, nahija Kukanj, zajedno sa trgov Pljevlja, pripadala je Drinskom kadiluku, čije je sjedište bilo u Foči. Formiranjem novog, Mileševskog, odnosno Prijepoljskog kadiluka, nahija Kukanj će pripasti tom novoformiranom kadiluku. U sastav Mileševskog kadiluka, nahija Kukanj sa trgov Pljevlja ili Tašlidža, koja su bila glavno trgovište ove nahije, ostaće sve do 1532. godine, kada je formiran Pljevaljski kadiluk,⁶⁹ ili Tašlidža.⁷⁰ Kukanj je bio glavna nahija toga (Pljevaljskog) kadiluka, u koju su ranije spadala i Pljevlja. Upravo negdje u tom periodu, od teritorije nahije Kukanj, formirane su dvije nahije: Kukanj i Pljevlja, čija je granica razdvajanja bila rijeka Čehotina.⁷¹

⁶⁹ Kadiluk Mileševo osnovan je 1470. godine, a obuhvatao je nahije: Mileševo, Kukanj, Budimlja, Ljuboviđa, Poblacé i Krička. (Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959, 164)

⁷⁰ Pljevaljski kadiluk formiran je, kako smatra H. Šabanović, poslije 1519. a prije 1532. godine. Na teritoriji Pljevaljskog kadiluka krajem XVII vijeka pominjaće se nahije Krička i Poblacé, koje su ranije pripadale Prijepoljskom kadiluku, kao i nahija Podpeć. (H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 194)

⁷¹ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 44-47, 79, 164-165, 194; Ž. Šćepanović: *Srednje Polimlje i Potarje*, 180, 200; E. Pelidija – B. Zlatar, *Isto*, 16; Vasilj Popović: *Istočno pitanje - istorijski pregled borbe oko opstanka*

Detaljni popis Hercegovačkog sandžaka započeo je 1475, a završen do kraja 1477. godine. To je prvi popis Hercegovine, koji je obuhvatao one njene oblasti koje su u vrijeme popisa bile pod vlašću Osmanlija. Popisom je rukovodio Mevlana Mujudin, Vildan, koji je bio popisivač raznih zemalja i, kako se tvrdi, dobar poznavalac zakonodavstva i osmanskog sistema, dok je pisar bio Pir Muhamed, sin Alije. Svrha popisa bila je: da se utvrde posjedi osmanske države, feudalni prihodi, kao i raspodjela tih prihoda feudalnoj kasi; da se utvrde status stanovništva i njegove poreske obaveze, kao i da se utvrde vojničke klase i njihove obaveze prema državi. Osmanlije su popise organizovali nakon osvajanja teritorija, nakon administrativnih promjena i nakon dolaska novog sultana na prijesto. Predmeti popisa bili su: upravna i teritorijalna podjela određene oblasti; naseljena, kao i napuštena mjesta koja su davana u zakup, i po tom osnovu ostvarivala prihod i bila predmet oporezivanja; posjedi koji su donosili prihod, iako su bili izvan atara pojedinih sela; potom stanovništvo po domaćinstvima, posebno odraslo muško stanovništvo u okviru tih domaćinstava; popisivane su obaveze stanovništva prema feudalcu i sultanu, kao i raspodjelu prihoda feudalnoj klasi. Stoga, osmanski defteri predstavljaju prvorazredne izvore za proučavanje društveno-ekonomskih, političkih i privrednih odnosa, kao i konfesionalne pripadnosti; važni su i za proučavanje toponomastike, onomastike i geografije, kao i za proučavanje strukture i sastava stanovništva u osmanskoj feudalnoj državi. Osim značajnih statističkih podataka, defteri su nezobilazan izvor za proučavanje istorije naroda i zemalja koje su bile pod upravom osmanske vlasti.⁷²

Struktura deftera je sljedeća: sadržaj deftera po nahijama i tvrđavama; slijedi uvodni dio, u kome se navodi za vrijeme kojega vladara (sultana) je urađen defter, pod čijim rukovodstvom i ko je bio pisar. Potom slijedi popis samog deftera, gdje su prvo popisani oni prihodi koji su bili u carskom hasu - prihodi od rudnika, derbendžijskih sela, potom porezi na sitnu stoku, filurija (dukat), i nijabet (globa) koji su plaćali Vlasi. U popisu su evidentirani i prihodi hercegovačkog

Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu, treće izdanje, Beograd, 1996, 167. O padu Herceg Novog vidi i: Vladimir Ćorović, *Istorija srpskog naroda* knj. II, Svetigora/Oktoih/Jumediamont, Podgorica, 2009, 334. U sastav novoformiranog Bosanskog pašaluka ušlo je sedam sandžaka, i to: Bosanski, Hercegovački, Kliški, Pakrački, Krčki (izdvojen iz Rumelijskog pašaluka), kao i Zvornički i Požeški, koji su izdvojeni iz Budinskog beglerbegluka. Bosanski sandžak predstavljao je centralni dio Bosanskog pašaluka, i od tada će se zvati *Paša-sandžak*. (H. Šabanović, Isto, 77).

⁷² Ahmed Aličić, *Poimenični popis vilajeta sandžaka Hercegovina (1475-1477)*, Sarajevo, 1985. Original deftera čuva se u arhivu Vlade Republike Turske, u fondu *Tahrir defterleri*, pod brojem 05, a kopije u Orijentalnom institutu u Sarajevu, pod br. 94. Pisan je arapskim pismom, koje su Turci preuzeli i prilagodili, često kombinujući slova sa persijskim pismom. (A. Aličić, „Uvod“, Isto, II-VI); Milić F. Petrović, „Pljevaljski kraj prema turskom poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-1477. god.“, *Breznički zapisi* br. 6, Pljevlja, 1991, 5-50.

sandžakbega: desetina, ispendža od hrišćana, a kod muslimana porez na čift (ako ga je bilo) i dio poreza na sitnu stoku. Na ime prihoda sandžak-bega plaćao se porez na sitnu stoku; na svaku ovcu se plaćala jedna akča poreza godišnje, dok je više sela u pojedinim nahijama činilo županluk jednog župana.⁷³ Zatim slijedi popis *timara* i *zeameta*, a nakon toga slijedi popis timara tvrđavskih posada. Na kraju su popisana zapustjela naselja (mezre) i zanatlije (zidari i tesari) koje su opsluživale tvrđavu i bile su oslobođene od svih dažbina. Vlasi⁷⁴ su popisani u svojim džematima (katunima), na čijem čelu je bio knez.⁷⁵ Svaki džemat je, prema ovom defteru, bio zasebna knežina. Iz ovoga deftera je uočljivo da su timarnici često mijenjali timare i područja. Takođe, uočljivo je da, u tom vremenu, nema ni jednog gradskog naselja na prostoru Hercegovine, samo se Foča i Goražde u tom smislu donekle izdvajaju.⁷⁶

U nahiji Kukanj ubilježeni su trg ili pazar Pljevlja i mezra (zapustjelo selo) Vrhbreznica. Trg Pljevlja je u tom popisu imao 101 domaćinstvo, pa se može ubrojiti u trgove prosječne veličine, u kojem nije postojalo utvrđenje. Sudeći po jednom ranijem incidentu na kravanskom putu, saznajemo da su Pljevlja u to vrijeme imala dva kneza. Dva popisana *vojnuka*, koji se u osmanskim

⁷³ Tomović smatra da je, osim vojvoda, čija se vlast prostirala nad vojvodalukom, izuzetno rijetka pojava župana i županluka u turskom upravnom sistemu, koja je preuzeta iz ranijeg (predosmanskog) administrativno-teritorijalnog sistema upravljanja. (G. Tomović, „Breznica“, 72)

⁷⁴ Pod pojmom *vlasi* ovdje se podrazumijeva seosko stanovništvo koje se bavilo stočarstvom, za razliku od *ratara*, koji su nazivani *rajom*. Položaj pastira (*vlaha*) bio je znatno povoljniji u odnosu na *raju*. Oni su imali čvrstu organizaciju, sa izgrađenom vojnom i građanskom hijerarhijom, veću slobodu i mogućnost kretanja. Njihove vojne starješine bile su vojvode i harambaše, i građanske: knezovi, primučuri, katunari, teklići, a imali su i vojne odrede *vojnuke*.

U osmanskim popisima hrišćansko stanovništvo sa područja Balkana, a i šire, označavano je pojmom *vlah* (*Vlah*). Inače, pojam *vlah* (*Vlah*) imao je široku upotrebu na području Balkana i Evrope mnogo prije dolaska Osmanlija na ove prostore. Pojam *vlah*, ukoliko ga pišemo početnim malim slovom (*vlah*), podrazumijeva socijalnu kategoriju stanovništva (pastiri), a ukoliko se piše velikim početnim slovom (*Vlah*), misli se na etničku kategoriju. U dubrovačkim izvorima nailazimo na pojam Vlah, kao etnonim, za hrišćansko stanovništvo u dubrovačkom zaleđu. U osmanskim popisima ne navodi se nacionalna (etnička) pripadnost popisanog stanovništva!

B. Hrabak navodi da je posljednjih godina XIV stoljeća počelo izjednačavanje pojma „Sloven“ sa pojmom „Vlah“, što, kako smatra Hrabak, „ukazuje na to da je kod vlaha u Hercegovini započeo proces slavizacije“. U tom momentu, po mišljenju Hrabaka, svi još nijesu sišli u župe, nego se većina nalazila još u katunama van župa i nijesu bili teritorijalizovani. (Bogumil Hrabak, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV)“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik sa naučnog skupa, knj. 3, Titograd, 1981, 187.

⁷⁵ Dužnost knezova bila je sakupljanje carskih prihoda i prikupljanje ostalih poreza i dažbina. (Branislav Đurđev, „o knezovima pod turskom upravom“, *Istorijski časopis*, Srpska akademija nauka, Beograd, 1949, 11.

⁷⁶ A. Aličić, „Uvod“, Isto, VI-VII. Aličić navodi da se, osim onih koji su bili muslimani, „što se ostalih konfesija tiče, ne može se ni sa približnom sigurnosti reći koja je konfesija preovladavala. Očito je da je bilo i krstjana i pravoslavnih i katolika“. (A. Aličić, Isto, VIII) M. Petrović, pak, navodi sa su svi oni bili – Srbi, te da se i muslimanima „uočava srpsko poreklo“(!) (M. Petrović, Isto, 7)

izvorima navode kao hrišćani ratnici, Radoslav i Radivoj, imali su u vrijeme dolaska Osmanlija 23 parcele zemlje, na osnovu čega možemo zaključiti da su predstavljali lokalnu vlastelu u vrijeme hercega Stefana, koja je prihvatila osmanski sistem vlasti.⁷⁷

Nahiju Breznicu sačinjavali su sela u župi, na čijem čelu je bio župan Ivan, što predstavlja ostatak prvobitne oblasti Breznice, „čije ime je već nestalo a teritoriju je preuzeo utvrđeni grad Kukanj“. Nahija Kukanj se na istočnoj strani graničila s nahijom Mileševa. Dok su sela Rabitlje, Grevo, trg Pljevlja i selo Rudnica pripadali nahiji Kukanj; sela Hranče (danas Ranče), Jabuka i Babine bila su u sastavu nahije Mileševa. Planina Gradina je, na sjeveroistočnoj strani, dijelila nahiju Kukanj od oblasti Poblacé, koje je pripadalo nahiji Mileševa. Toj nahiji (Mileševa) pripadala su i sela Bučje, Zastijenje i Ocrkavlje. Na sjeverozapadnom dijelu nahije Kukanj nalazila su se sela koja su bila na desnoj strani Čehotine: Strahov do, Dubac i Čestin, dok su susjedna sela Vukoć i Ječmište pripadali nahiji Sokol. Planina Ljubišnja (2238 m), visoravan Konjsko polje, između Ljubišnje i Radovine planine, i planina Obzor (1869 m) - pripadaju nahiji Kukanj. Na južnom dijelu ove nahije nalazila su se sela Tepca i Zasada na rijeci Tari, koja se nalaze sjeverno od Žabljaka. Na južnom dijelu nahije Kukanj, koji je obuhvatao planine: Ljubišnju, Lisac, Kraljevu gori i Korijen, tokom godine boravile su grupacije vlaha iz nahija Komarnica, Kričak i Mataruge, koji su tokom zime boravili u mnogim kukanjskim selima. O postojanju nahija Mataruge i Kričak, smještenim južno od nahije Kukanj, između Tare i Lima, koje su evidentirane u popisima druge polovine XV vijeka, danas svjedoče istoimeni toponimi, koji se nalaze u predjelu južno od Pljevalja. Nahija Kukanj obuhvatala je teritoriju koja je bila prbližna srednjovjekovnoj oblasti Breznice. U ovoj nahiji je upisano 71 naselje popisom iz 1475/77. godine.⁷⁸

Najšire granice nahije Kukanj su: na jugu na rijeci Tari i planini Korijen, na istoku Crni vrh i Marino brdo, na sjeveru Kovač planina i Gradina, na sjeverozapadu su Babino brdo i planine: Viševina, Šuplja stijena, Goli Vjetrenik, Crni vrh, Radovina i Obzir, sve do Kobilovače na Tari. Područje Breznice je, omeđeno pomenutim toponimima, zauzimalo središnji tok i sliv (današnje) rijeke Čehotine. Oblast Breznica u srednjem vijeku, kao i nahije Mileševa, Ljuboviđa i Kukanj, pripadala je Polimlju. Većina popisanih naselja u nahiji Kukanj nalazi se zapadno od Pljevalja, grupisana oko rijeke Čehotine ili uz puteve koji su presijecali pljevaljski kraj. No, nema sumnje da

⁷⁷ S. Ćirković, „Pljevlja u poznom srednjem vijeku“, 86.

⁷⁸ S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 81-82; G. Tomović, „Breznica“, 74.

je A. Aličić pogrešno ubicirao određen sela, za koja je u popisu navedeno da pripadaju nahiji Kukanj.⁷⁹

Po defteru za Hercegovački sandžak iz 1475/77. godine, stanovništvo je bilo podijeljeno na *vojnuke* (pripadnici vojničkog sloja), ratarsko i *vlaško* stanovništvo (slobodne stočare). *Vojnuci* su bili oslobođeni svih vrsta poreza, „ukoliko nijesu obrađivali rajnsku zemlju ili imali drugu vrstu posjeda“. Ratarsko stanovništvo plaćalo je poreze na sve vrste poljoprivrednih proizvoda, kao i neke druge dodatne poreze, te globe za razne prekršaje. Takođe, davali su „desetinu“ na sve zrnaste usjeve, a u novcu su plaćali poreze za sitnu stoku, sijeno, slamu, porez na svinje, svadbarinu, poljačinu i globe.⁸⁰

Po kanun-nami iz 1477. godine, *vlas*⁸¹ su bili dužni da od svake kuće, jednom godišnje, na Đurđev-dan, plaćaju porez u novcu, tzv. *filuriju* (dukat), od svakog domaćinstva. Vrijednost dukata u to vrijeme obračunavana je na 45 akči.⁸² Kao dodatak, plaćali su jednu ovcu s jagnjetom i jednog ovna. Na svakih 50 kuća (a 50 kuća je smatrano jednim katunom⁸³) – davali su dva ovna, odnosno njihovu protivvrijednost 60 akči, kao i jedan šator (*čergu*), ili kao protivvrijednost 100 akči. Bili su i dužni da na svakih deset domaćinstava šalju po jednog ratnika, konjanika u carsku vojsku. Na ime feudalnog poreza, na svakih deset domaćinstava bili su u obavezi da daju ovcu i ovna. Nijesu

⁷⁹ G. Tomović, „Breznica“, 74-75. Sudeći po naseljima, kako ih je ubicirao A. Aličić, nahija Kukanj zahvatala je prostor između Žabljaka, Kolašina i Prijepolja, pa sve do Kalinovika, Foče, Goražda i Konjica u Bosni! Da li se nahija Kukanj mogla prostirati od današnjeg Kolašina pa sve do Kalinovika i Goražda u centralnoj Bosni? Svakako da nije! I to ne samo zbog toga što bi to bio nelogično veliki prostor koji bi obuhvatala jedna nahija, već i zbog činjenice da je, u tom vremenu, samo na prostoru od današnjih Pljevalja do Kolašina bilo više nahija - Mataruga, Krička, Ljuboviđa, Linski Nikšići. Koliko pogrešno Aličić ubicira pojedina naselja iz popisa, govori i to što je selo Tomaševo, u nahiji Samobor, ubicirao kao današnje Tomaševo u opštini Bijelo Polje!? (A. Aličić, Isto, 209) Poznato je da su nekadašnji Šahovići nakon Drugog svjetskog rata preimenovani u Tomaševo, po narodnom heroju Tomašu Žižiću, koji je bio organizator ustanka u tom kraju.

⁸⁰ A. Aličić: Isto, VIII, IX.

⁸¹ U osmanskim defterima, pojam *vlas* odnosio se na seosko stanovništvo koje se bavilo stočarstvom, za razliku od *ratara*, koji su nazivani *rajom*. Položaj pastira (*vlaha*) bio je znatno povoljniji. Oni su imali čvrstu organizaciju, sa izgrađenom vojnom i građanskom hijerarhijom, veću ličnu slobodu, veću mogućnost kretanja. Na čelu te vojne organizacije stajali su njihove vojne starješine: vojvode i harambaše, i građanske: knezovi, primučuri, katunari, teklići, a imala je i vojne odrede *vojnuke*. Ratari nijesu imali organizaciju, a bili su jače vezani za svoje baštine. (A. Aličić: Isto, IX; H. Šabanović: *Krajište Isa-bega Isakovića*, 144, 145).

⁸² *Akča* (tur. *akca*, deminutiv od *ak* – bijel), sitan srebrni novac u Turskoj, kovan od vremena emira Orhana (1326-1362) do XVII stoljeća. U Evropi se zvao (grčki) *aspra* (po sličnom vizantijskom novcu). Godine 1455. jedan mletački dukat vrijedio je 35 akči. (Hazim Šabanović: *Krajište Isa-bega Ishakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo, 1964, 119.) M. Petrović pogrešno navodi iznos prihoda od timara i zeameta, kojeg on pogrešno piše kao „zajamet“. (M. Petrović, Isto, 6)

⁸³ Riječ „katun“, od novogrčke riječi *katuna* – znači šator, tabor. Osim ovog, katun je značio i *pastirsko selo*.

plaćali vanredne poreze, a ukoliko su obrađivali rajisku zemlju, bili su u obavezi da plaćaju naturalne poreze. Vlasi su, osim navedenih, plaćali i *nijabet* – globe za razne prekršaje.⁸⁴

U nahiji Kukanj raja je živjela u selima, koja su pripadala carskom hasu, timaru spahija i timaru posadnika tvrđava Mileševo i Samobor. Ova nahija je, krajem sedme decenije XV vijeka, brojala između 2.700 i 3.500 stanovnika, da bi se, po popisu iz 1475/77. godine, taj broj uvećao gotovo dva i po puta, i iznosio je između 8.000 i 10.000 stanovnika. Položaj raje bio je značajno teži od položaja stanovništva sa vlaškim statusom: imali su obavezu plaćanja harača (ili *džizije*), odnosno glavarine, koji je plaćao posjednik te zemlje, bez obzira na to da li je hrišćanin ili musliman. Obaveza plaćanja *džizije* prestajala je primanjem islama. Iako je *džiziju* (glavarinu) bio u obavezi da plaća svaki punoljetni i radno sposobni muškarac, koji nije obavljao vojnu službu, u evropskom dijelu Osmanskog carstva *džizija* se ubirala po domaćinstvu.⁸⁵

Starješine hrišćanskih domaćinstava na Balkanu plaćale su porez – *ispendžu*, spahijsku glavnicu, što ih je obavezivao njihov položaj zavisni prema neposrednom gospodaru zemlje. Od ove obaveze bili su izuzeti siromašni, slijepi, hromi itd, dok su udovice plaćale umanjeni iznos ispendže. No, po popisu iz 1475/77. godine, u nahiji Kukanj ispendžu je plaćalo samo ono stanovništvo koje je živjelo u selima, koja su evidentirana kao carski has, dok je te obaveze bila oslobođena raja, koja je živjela na timarima spahija i posadnika tvrđava Mileševo i Samobor.⁸⁶

Muslimansko stanovništvo koje se bavilo zemljoradnjom, plaćalo je porez *resm-i cift*, čiji je iznos zavisio od veličine obrađivanog posjeda jedne porodice. U popisu iz 1475/77. godine, u nahiji Kukanj bilo je svega 13 muslimana koji su plaćali neku vrstu ličnog poreza.⁸⁷

Hrišćanska i muslimanska raja, koja je živjela na timarima, zeametima i hasovima nahije Kukanj, osim navedenih dažbina u novcu (harač, ispendža), imala je i obavezu davanja desetine i *salarija*⁸⁸ na prinose sa zemlje. U nahiji Kukanj gajili su se pšenica, ječam, proso, bob, lan, zob,

⁸⁴ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, Orientalni institut, Sarajevo, 1957, 12; A. Aličić: Isto, VIII, IX.

⁸⁵ E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 159-161. Vladar je imao pravo oslobađanja plaćanja *džizije*, nakon čega bi se sticao status askera. Svi podanici Osmanskog carstva koji su plaćali *džiziju*, koja je, zapravo, predstavljala svojevrsnu otkupninu za hrišćansko stanovništvo, za njihov neodlazak u vojni pohod - dobijali su status *zimija*, odnosno zaštićenih podanika. U izvorima se najčešće navodi da je minimalni iznos *džizije* bio jedan dukat, mada on nije bio jednak u svim djelovima Carstva. (Isto, 161-162)

⁸⁶ E. Miljković-Bojanić, Isto, 162.

⁸⁷ E. Miljković-Bojanić, Isto, 163.

⁸⁸ *Desetina* je predstavljala deseti dio ljetine, dok je *salarija* bila dodatni porez, koji je najčešće iznosio jednu četrdesetinu ili jednu tridesettrećinu prinosa. (E. Miljković, Isto, 163)

crni grah, i dr. Bilo je rasprostranjeno gajenje svinja i pčela, dok su u selu Bušnje gajili voće, a u selu Kukanj imao je i ribnjak. Naturalna renta, kao vid plaćanja dažbina, bila je opšteprisutna u nahiji Kukanj, u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI vijeka. Prelaskom na novčanu rentu, seljak je postao direktno zavistan od tržišta, jer je morao u isto vrijeme platiti svoju poresku obavezu spahiji. Stanovništvo Kuknja plaćalo je i *nijabet* – globu za različite prekršaje. Davanjem povlaštenim statusa i poreskim olakšicama, Osmansko carstvo je uvodilo u svoj vojni sistem domicilno hrišćansko stanovništvo. Ti hrišćani su, kao neplaćena vojska, predstavljali glavni oslonac Osmanlijama za odbranu novoosvojenih krajeva, a time su i znatno umanjivali troškove, odnosno izdatke za održavanje brojnih garnizona na nemirnim krajištima.⁸⁹

Tokom druge polovine XV vijeka, u nahiji Kukanj evidentirani su samo vojnuci, hrišćani – slobodni seljaci – baštinici. Za obavljanje vojničke službe, oni su dobijali na korištenje slobodne baštine, kao i pripadnost vojničkom staležu. To su bili laki oklopnici, koji su imali obavezu da se odazovu na sultanov poziv u rat, u koji su išli na konju, naoružani kopljem, oklopom i štitom. Karakteristično je da su vojnuci uvijek nosili crna odijela. Rekrutovani su iz redova domicilnog hrišćanskog stanovništva, sitnog plemstva i vlahi – stočara. Vlasi vojnuci su plaćali *filuriju*, bez obzira na to da li su išli u vojni pohod ili ne, a bili su oslobođeni od svih rajinskih dažbina. Plaćali su i kopljarinu, mladarinu, globe za sitnije prekršaje, taksu na uvoz bačvi s vinom, a ukoliko su imali više od 100 ovaca, plaćali su i ovčarinu. Vojnuci su obrađivali zemlju na koju nijesu plaćali dažbine (*vojnučka zemlja*). U nahiji Kukanj nema ubilježениh aktivnih vojnika; ubilježeno je, u 15 sela, 5 kuća vojnučke rezerve. Povlastice su uživale i razne zanatlije, koje su služile u tvrđavama. U popisu iz 1468/69. godine, u selu Potok, upisano je devet kovača i tesara, koji su bili oslobođeni rajinskih dažbina. Pomenuti nijesu ubilježени u popisu iz 1475/77. godine, što se može tumačiti da su prešli u status raje.⁹⁰

Po popisu iz 1475/77. primijetan je začetak procesa islamizacije. U nahiji Kukanj upisano je 13 muslimana, dok u Pljevljima nije bilo muslimana. Već 1516. godine, od ukupno upisanih 150 domaćinstava u gradu, njih 20 bila su muslimanska. U defteru iz 1570. godine, upisane su tri muslimanske mahale u Pljevljima (Tašlidži), u kojima je živjelo 125 domaćinstava (kuća), naspram 70 hrišćanskih, da bi 1585. godine u Pljevljima bilo 119 kuća muslimana i 56 kuća hrišćana. Proces islamizacije intenziviran je u drugoj polovini XVI vijeka, a naročito od kada su Pljevlja postala

⁸⁹ E. Miljković-Bojanić, Isto, 163-164.

⁹⁰ Isto, 165.

sjedištem Hercegovačkog sandžaka (1576), gdje će ostati sve do 1833. godine. Angažovanjem Husein-paše Boljanića kod sultana Selima II, stanovništvo Pljevalja, i hrišćansko i muslimansko, oslobođeno je redovnih i vanrednih nameta. U grad se naseljavaju činovnici u administraciji i sudstvu, zatim ulema, zanatlije, trgovci, putnici itd. Jedan dio domaćeg stanovništva prelazi na islam.⁹¹

Tabela 2: Sela u nahiji Kukanj po popisu iz 1469. i 1475. godine⁹²

Naselje	Broj kuća (1469)	Samci (1469)	Prihod (1469)	Broj kuća (1477)	Samci (1477)	Prihod 1477)
Zbljevo	21		2.049	33	11	894
Grabovi Kal	8	2	741	20	5	469
G. Lohuća	8	2	585	15	3	242
Breznica				10	2	273
Crna Brda				10	3	314
Kukanj	13	5	868	21	5	585
Lađani	3		150	6	2	186
Prosoje				29	10	1.547
Knezrika	10	4	1.393	15	6	794
Strahov Dol	9		450	28	4	1.259
G. Porosje	8	5	1.068	16	9	589
G. Porosje ⁹³				13	4	664
Ivozica				7	3	280
G. Brvenica	7	5	1.338	39	8	2.382
Bezavnica	5	3	498	26	8	1.414
Vratca	3		150	3	1	99
Brekinje				16	4	475

⁹¹ V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 87; E. Miljković-Bojanić, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV vijeka“, 163; Dr Ema Miljković, „Počeci islamizacije u Pljevljima: uzroci, tok, posledice“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 89-91. Iz Pljevalja potiče i čuveni turski pjesnik Tašlidžali Jahja, koji je preminuo 1582. godine. (E. Miljković, Isto, 96)

⁹² E. Miljković-Bojanić, Isto, 166.

⁹³ U selu su upisana i dva muslimana.

Dubac ⁹⁴	19	13	1.250	28	11	475
Matorčina ⁹⁵	8	4	750	37	8	278
Trpinje	13	6	750	37	8	278
Čestina	4		341	7	4	395
Petine ⁹⁶				26	3	702
Gradac (dio)	9	5	925	13	1	354
Visočka	6	2	350	6	2	258
Pauče				4	2	200
Babina Brda				pusto		
Užasno	5		255	3	4	7
Tikavo	4	2	580	9	2	311
Rabitlje	4	2	386	12	1	311
Rutnica ⁹⁷				7	4	210
Kotoviše				28	8	494
Mrčevo ⁹⁸	7	2	770	11	9	315
D. Porosje	7	140		7	2	250
Gradac (dio)				25	9	332
Potok	13		774	20	14	431
Glišnica				85	14	4.155
Ilijaš	10	3	650	13	3	380
Klasica	5	2	280	7	3	250
Kruševo				7	3	163
Lukar Potok	7		520	6	3	110
Zaselje	4	1	320	9	2	255
Bušnje	21	3	1.542	32	15	1.053
Lohuća				4		4

⁹⁴ U selu su upisana i tri muslimana.

⁹⁵ U selu je upisan i jedan musliman.

⁹⁶ U selu je upisana i jedna udovica.

⁹⁷ U selu su upisana i dva muslimana.

⁹⁸ U selu je upisan i jedan musliman.

Babin Potok ⁹⁹				34	6	2.522
G. Zaostor				24	7	538
Pleševina	4	4	738	12	2	561
Stražilje				12	3	773
D. Sumani	5		407	6	1	160
Hoćevina	11	4	1.310	25	6	1.015
Jugovo				18	6	800
Belasica ¹⁰⁰				54	11	1.846
Zadublje	12		819	17	2	320
Kotorac	7	3	841	25	5	837
Vidre	8	4	781	14	4	515
G. Rudnica	pusto		50	5	2	255
D. Tepče	8	4	866	17	3	623
Orlja	2	2	200	6		175
Ukupno	298	232	25.715	987	278	35.040

3.2.2. Nahija Breznica¹⁰¹

Pripada Kuknju, županluk Ivana

U popisu vilajeta sandžaka Hercegovina 1475/77. godine, pominje se i nahija Breznica, za koju se navodi da „pripada Kuknju“. Nahija Breznica pominje se u dijelu u kojem je evidentiran porez na stoku vilajeta Hercegovina, koji se naknadno daje sandžakbegu.¹⁰² Upisao je sedam sela u ovoj nahiji, i to: Duperovina, Jagodnji Dol, Zvirojevići, Crna Brda, Gornje Porosoje, Glisnica, Gornja Brvenica, Kukanj i Strožilje. Nahija Breznica bila je županluk Ivana. Navedeno je da „od

⁹⁹ U selu je upisan i jedan musliman.

¹⁰⁰ U selu je upisan i jedan musliman.

¹⁰¹ Isto, 211.

¹⁰² Isto, 207.

svakog sela svake godine u vidu novca treba obračunati na svaku ovcu po jednu akču“. Ukupan prihod u navedenih selima iznosio je 2.828 akči.

Selo <i>Duperovina</i> ¹⁰³	45	Selo <i>Glisnica</i> ¹⁰⁴	1.305
Selo <i>Jagodnji Dol</i> ¹⁰⁵	160	Selo <i>Gornja Brvenica</i> ¹⁰⁶	551
Selo <i>Zvirojevići</i> ¹⁰⁷	99	Selo <i>Kukanj</i>	65
Selo <i>Crna Brda</i> ¹⁰⁸	195	Selo <i>Strožilje</i>	153
Selo <i>Gornje Porosoje</i> ¹⁰⁹	255	ukupno	2.828

3.2.3. Nahija Krička¹¹⁰

Nahija Krička prvi put je popisana 1475/77. godine. Popisano je pet džemata, i to: džemat kneza Jaroslava, sina Kute, džemat Nikole, sina Krička, džemat Radiča, sina Bogote, džemat Radenka, sina Božidara i džemat Dobrivoja, sina Nenade. U navedenim džematima popisano je ukupno 247 domova (domaćinstava), kao i 50 samačkih domaćinstava. Nemamo podataka o prihodima i poreskim obavezama, kao ni o tome čime se bavilo stanovništvo te nahije.

Tabela 3: *Džemati nahije Krička*

Džemat	Broj domova	Broj samaca (neoženjenih)
knez Jaroslav, sin Kute	78	12
Nikola, sin Krička	57	12
Radič, sin Bogote	29	6
Radenko, sin Božidara	16	2
Dobrivoj, sin Nenade	67	18
Ukupno	247	50

¹⁰³ Nepoznato.

¹⁰⁴ Istoimeno selo u općini Pljevlja.

¹⁰⁵ Danas istoimeno selo u općini Pljevlja.

¹⁰⁶ Istoimeno selo u općini Pljevlja.

¹⁰⁷ Nepoznato.

¹⁰⁸ Danas selo *Crno Brdo* u općini Pljevlja.

¹⁰⁹ Danas Prisoji u Pljevljima.

¹¹⁰ A. Aličić, Isto, 26.

3.2.4. Nahija Mataruga¹¹¹

Nahija Mataruga, kao i nahija Krička, prvi put je u osmanskim defterima evidentirana u popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine. Popisana su tri džemata u ovoj nahiji, koja su ukupno brojala 77 domova (domaćinstava) i 10 samačkih domaćinstava. Popisani su džemati: Dobroja, sina Bukara, potom Ilijaša, sina Bratoja i Dragića, sina Branisava. Nemamo podataka o prihodima i poreskim obvezama, kao ni o tome čime se bavilo stanovništvo te nahije.

Tabela 4: Džemati vlaha nahije Mataruga.

Džemat	Broj domova	Broj samaca (neoženjenih)
Dobroj, sin Bukara	47	4
Ilijaš, sin Bratoja	20	3
Dragić, sin Branisava	30	3
Ukupno	77	10

4. PRIVREDNE PRILIKE U PLJEVALJSKOM KRAJU U XIV I XV VIJEKU

4.1. Trgovina

Breznica će postati značajnim trgovačkim mjestom sredinom XIV vijeka. Primijetna je intenzivnija aktivnost domaćih trgovaca, koji su se sve više uključivali u poslove sa Dubrovčanima. Trgovci iz Breznice dolazili su u Dubrovnik, gdje su prodavali svoju robu i uzimali kredite od njenih bogatih trgovaca. Zaduženja brezničkih trgovaca bila su najčešće mala, od 16 perpera pa do 247 perpera i 6 groša. U Dubrovniku su prodavali kože, krzna, stoku, med i vosak, dok su od dubrovačkih trgovaca najčešće kupovali tkanine. Breznica sve više postaje privlačna i za strance, naročito dubrovačke trgovce. Zbog naraslog trgovačkog prometa, u Breznici će biti otvorena carina. To saznajemo iz dokumenta, u kome se navodi da su se dvojica dubrovačkih trgovaca, početom 1373. godine, parničila sa šestoricom stanovnika Breznice, koji su oko Božića prethodne godine oteli Dubrovčanima nekoliko grla sitne stoke i nešto ličnih stvari. Među optuženim

¹¹¹ A. Aličić, Isto, 30.

stanovnicima Breznice navodi se i izvjesni Peko carinik, na osnovu čega zaključujemo da je u tom mjestu naplaćivana carina, te da je naselje imalo karakter trga. Kontakti koje su domaći trgovci uspostavili sa primorjem i Dubrovčanima, omogućili su im da prošire svoje trgovačke poslove i u druge, daleke zemlje, u kojima je bilo više prilike za zaradu. Iz Breznice su odlazili u Dubrovnik i da izuče zanat ili stupe u službu, a pojedini su u ovaj primorski grad dospijevali i kao roblje.¹¹²

Da je trgovina stokom bila razvijena u dužem periodu, govori nam i podatak da su i tokom XV vijeka izbijali sporovi oko visokih carina u vrijeme Stefana Vukčića Kosače, na koje su se žalili Dubrovčani. Iz jednog dokumenta saznajemo da su u Pljevljima i kod mjesta Kozice na ime carine uzimali po 20 groša za stotinu brava (*castrati*), dok se za svakih 60 uzimalo 12 groša. Trgovci su mogli birati: da li će carinu platiti u novcu 20 groša, ili dati najboljeg brava iz stada, na osnovu čega se može zaključiti da je na ime carine uzimano oko 1% ukupne vrijednosti „robe“ (stoke). Herceg Stefan će, nešto kasnije, povećati taj iznos na 10% vrijednosti stoke. Isti iznos carine naplaćivan je i za stoku koja je u tranzitu preko hercegove teritorije.¹¹³

O intenzitetu trgovine i karavanskog saobraćaja u Pljevljima tokom druge i treće decenije XV vijeka govore nam podaci iz kancelarije i notarijata Dubrovačkog arhiva. Najčešće su bilježeni slučajevi kada su pomenuti karavani u Pljevljima i okolini napadani i pljačkani. Tako je, krajem 1422. godine, karavan dubrovačkih trgovaca, koji se kretao iz Srbije za Dubrovnik, zastao da se odmori u mjestu Breznica, kod gostioničara Pavla Martinovića i njegovog ortaka (*in hospicio Pauli Martinovich et sociorum in loco dicto Brisnice*), gdje im je tokom noći nestalo 18 litara i dvije unče srebra. To nam, između ostalog, ukazuje na to da je, u to vrijeme, u Pljevljima postojala gostionica i konačište za odmor i noćenje putnika, kao i prostorije za smještaj njihovih konja i robe. Osim karavana, koji su prevozili robu u oba pravca, kroz pljevaljski kraj su se kretali i karavani koji su prevozili putnike, najčešće razna poslanstva. Takav jedan karavan u aprilu 1423. godine prevezio je Asana, ambasadora vizantijskog cara, sa njegovom pratnjom, kod vojvode Sandalja Hranića u Pljevlja. U septembru 1430. godine karavan je prevezio dubrovačke poslanike kod turskog sultana

¹¹² S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76; R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 57-58.

¹¹³ S. Ćirković, Isto, 84. Učestali sukobi i suparništvo Kosača i Pavlovića (1420-1450), koji su ometali slobodnu trgovinu, kao i nezajazljivost Kosača za novcem, uslovljavali su često mijenjanje uslova za trgovačko poslovanje.

Murata II. Ti poslanici prethodno su se morali sastati sa Sandaljem Hranićem, koji je boravio u Breznici.¹¹⁴

Sve češći boravak Dubrovčana u Pljevljima podsticao je domaće trgovce da intenzivnije posluju sa gradom Svetog Vlaha. Prvi trgovac iz Pljevalja, koji je došao u Dubrovnik, vjerovatno je bio Radosav Radičijević, iz Breznice, koji je 22. oktobra 1426. godine podigao kredit u iznosu od 40 dukata. Kreditor mu je bio u to vrijeme poznati dubrovački sukunar Petar Panteli, kome se rečeni Radičijević obavezao da će mu dug izmiriti u roku od dva mjeseca. B. Hrabak smatra da se u ovom slučaju radi o mjestu Breznica, a ne o istoimenoj župi ili rijeci.¹¹⁵

Da se u tom periodu trgovina u Pljevljima naglo razvija, govori i podatak da se broj trgovaca sa tog područja znatno povećao do kraja treće decenije XV vijeka. Najčešće se, u tom periodu, pominje Vuk Petković, za kojeg se navodi da je sredinom 1429. godine nabavljao tkanine u Dubrovniku. Njegov čest dolazak i trgovina u Dubrovniku, evidentirana je u dokumentima sve do 1435. godine, za koje vrijeme je sklopio deset ugovora o zaduženju, u ukupnom iznosu od 323,5 dukata, 47 perpera i 50,5 groša. U izvorima se pominje i Vukov brat Nikola, koji je u dva navrata dolazio u grad pod Srđem – 1430. i 1431. godine, da bi pozajmio novac. Osim navedenih, u Dubrovnik su dolazili i trojica braće Novaković – Radoje, Radivoje i Radašin. Za Radoja i Radivoja se navodi da su u Dubrovnik dolazili početkom februara 1431. godine, da bi podigli manju sumu novca, kao i da nijesu izmirili sve dugove u predviđenom roku. Tako se i desilo da je zbog neizmirenog Radojevog duga, njegov brat Radašin dospio u dubrovački zatvor u maju 1436. godine.¹¹⁶

U jednom ugovoru zabilježeno je da se Dubravec Hrebeljnović, vlah ponosnik, 16. septembra 1433. godine, obavezao dubrovačkom trgovcu Ljubiši Ivanoviću, da će da preveze tri tovara robe *usque ad Pleuignane*. Cijena toga prevoza bila je 60 perpera.¹¹⁷

¹¹⁴ R. Ćuk, Isto, 59.

¹¹⁵ B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 8; Esad Kurtović, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*, knj. 3, Sarajevo, 2019, 100.

¹¹⁶ B. Hrabak, Isto, 12; R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 60-61. U dokumentu se navodi da je pomeni dug vratio Radašinov jemac, moguće i poslovni partner, Šajin Žunjević, trgovac iz Jeleča, pa je Radašin pušten iz zatvora. (R. Ćuk, Isto) Kao dokaz privrednog napretka Pljevalja, govori i podatak da su u tom gradu, krajem XVI vijeka, živjeli Jevreji. (B.Hrabak, Isto, 37)

¹¹⁷ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 59-60.

Sredinom XV vijeka nanovo dolazi do intenziviranja trgovine i odlaska pljevaljskih trgovaca u Dubrovnik. Prema broju zaduženja i količini kredita, ističu se Božidar Ilić i Radonja Ogudović. Božidar Ilić je tokom 1441, 1442. i 1446. godine sklopio šest kreditnih ugovora, ukupne vrijednosti zaduženja od 50 dukata, 232 perpera i 4 groša. Božidar Ilić se javlja i kao jamac – svom zemljaku Božidaru Bojkoviću, na osnovu čega zaključujemo da je u to vrijeme bio poznat u Dubrovniku i uživao povjerenje dubrovačkih imućnih ljudi. Jasno nam je, dakle, da je prvih decenija XV vijeka bilo intenzivne trgovine na relaciji trg Pljevlja – Dubrovnik. Pljevaljski trgovci sve češće su odlazili kod imućnijih ljudi u gradu pod Srđem, koji su im bili kreditori. Obično su ti dubrovački imućniji ljudi, koji su kreditirali pljevaljske trgovce, takođe bili trgovci ili suknari. Za sklapanje takve vrste ugovora, važno je bilo povjerenje koje su pljevaljski trgovci ostavljali kod svojih dubrovačkih poslovnih partnera. Predmet trgovine bio je identičan kao i vijek ranije: u Dubrovnik su najčešće dogonili stoku i stočarske proizvode, a kupovali su tkanine.¹¹⁸

Pad srpske Despotovine (1439) i Novog Brda (1441) nepovoljno se odrazilo na poslovne prilike u Polimlju. Obnovom Despotovine (1444) došlo je i do obnavljanja karvanskog saobraćaja kroz Pljevlja. Ponovo su Dubrovčani bili glavni trgovci, koji su odlazili za Srbiju i na tom putu doživljavali razne neugodnosti. Već sredinom XV vijeka u Pljevljima je intenzivirana trgovina i zanatstvo. Eksploatacijom rude u pljevaljskom kraju, iz koje se dobijalo olovo i crvac,¹¹⁹ Pljevlja su postala napredno trgovačko i zanatsko mjesto. U Pljevljima sve češće borave i posluju dubrovački trgovci. Pljevlja se, u upravnom pogledu, nijesu razlikovala od susjednih gradskih naselja. Sredinom XV vijeka imala su svoga kneza. Knezovi su bili ugledne ličnosti toga kraja, najčešće su se bavili trgovinom.¹²⁰

O intenzitetu trgovine u Pljevljima u vrijeme popisa Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine, govori i podatak da je prihod sandžakbegovog hasa od carine na robu, koja je prodavana na tom trgu, iznosio 3.100 akči. Kasnije će taj prihod biti uvećan a njene vrste umnožene, tako da će, osim kopnene carine (*bac-i siyah*), tokom XVI vijeka biti uvedene i carine pod nazivom *bac-i bazar* i *bac-i hamr*. U Pljevljima su, od prvih godina osmanske vlasti, boravili turski tržišni funkcioneri, prvo povremeno a potom stalno. U tom gradu povremeno su dolazili kadija i turski

¹¹⁸ B. Hrabak, Isto, 13; R. Ćuk, Isto, 61.

¹¹⁹ Crvac je ruda cinobarid, koja se koristila za bojenje tkanina.

¹²⁰ R. Ćuk, Isto, 62-63. U jednom sporu, koji je vođen 1448. godine pred građanskim sudom u Dubrovniku, kao svjedoci su navedni braća Radoje i Radonja, koji su bili knezovi Pljevalja (*Radoje et Radonja fratres comites de Plieuglie*). R. Ćuk, Isto, 61.

sklav, a od sredine XVI vijeka imaju i svog bazarbašu i ćehaju. Do sredine XVII vijeka u Pljevljima će biti sagrađena dva karavansaraja, prekrivena olovom, hanovi, bezistani, te oko dvije stotine dućana.¹²¹

4.2. Zanatstvo

Zanatstvo se razvija u svim turskim gradovima na prostoru današnje Crne Gore. Zanatlije su postojale u svim mjestima sa vojnom posadom; opsluživale su posadu utvrđenja, vršile remont i kovanje oružja, izrađivale odjeću, obuću itd. Među prvim zanatlijama u Pljevljima javljaju se kovači, koji su radili za potrebe vojske. Takođe, prisutne su i razne vrste majstora iz oblasti građevinarstva (tesari, klesari i dr), koji su radili na gradnji i opravkama utvrđenja, kuća, mostova, i na drugim objektima. U Breznici se stvaraju sve bolji uslovi za razvoj domaćeg zanatstva, dok dječaci iz Breznice odlaze za Dubrovnik da izuče zanat kod tamošnjih majstora. O razvoju zanatstva u Pljevljima, u prvoj polovini XV vijeka, manje se zna. No, da je zanatstvo bilo razvijeno – na to nam ukazuju i neka prezimena pljevaljskog kraja, koja su, bez sumnje, izvedena od pojedinih zanata: Meštrović, čiji je predak bio neki meštar, majstor, Tularić – tular, zatim Zlatarić – zlatar itd.¹²²

U popisu iz 1570. godine, javlja se veliki broj dunđera, jer su u to vrijeme izvođeni veliki građevinski radovi. Od ostalih zanatlija javljaju se: kožarski, tkački, metalski, juvelirski, svjećarski, metalski, berberski i dr. U Pljevljima je još u XVI vijeku bila razvijena prerada kože. Na vrelu Breznice postojala je i varoška kožara (debag-hane), gdje je koža štavljena i pripremana za dalju, zanatsku obradu. Popisom iz 1570. godine, u Pljevljima je registrovano 14 tabaka, tri sarača i pet čizmadžija, kao i jedan pucar (*halač*) i mutapčija i tri krojača. Takođe, postojala je i stupa za valjanje sukna, što navodi na zaključak da je u Pljevljima bila organizovana prerada vune, izrada tkanina i odjevnih premeta. Pljevlja su, osim Podgorice, bila jedini grad u kome je bio razvijen oružarski zanat; bila su poznata po proizvodnji pušaka i pištolja. Evlija Čelebija u svom putopisu iz XVII vijeka opisuje zanatsko umijeće pljevaljskih oružara, posebno izuzetno urađenih pušaka, koje su zvane „duljan“, „bojli“ i „puške“, kao i „čakmali“ pištolje. I zlatarski zanat bio je prisutan

¹²¹ *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, tom prvi, Titograd, 1975, 576-568.

¹²² S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 76; R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 57-58; E. Miljković-Bojanić, Isto, 165.

u Pljevljima, o čemu nam takođe svjedoči popis iz 1570. godine, u kome se navodi ime kujundžije izvjesnog Mihaila, koj je imao i svoju baštinu. Takođe, bilo je razvijeno i mlinarstvo, a u gradu (Pljevljima) se pominju i mesari (kasapi). Od druge polovine XVI vijeka, kada su dobila status kasabe, u Pljevljima se održavao redovni sedmični pazar.¹²³

Zanatstvo se razvijalo u okviru esnafskih udruženja. Ta udruženja se pominju i u Pljevljima. Tabački esnaf postojao je u tom gradu još od druge polovine XVI vijeka. U nešto kasnijem periodu, pominje se i posebna mahala tabaka. Već u XVII vijeku biće organizovani i brojni drugi esnafi. Evlija Čelebija pominje starješinu esnafa u Pljevljima (šeher éehaju). Svako esnafsko udruženje je imalo svoj statut, a dužnost esnafskog starješine bila je da vodi računa o ispunjavanju odredbi statuta o funkcionisanju esnafa, zaštiti njihovih interesa, proizvodnji, kvalitetu proizvoda, prodaji, nabavci sirovina, zaštiti od konkurencije itd.¹²⁴

4.3. Rudarstvo

Rudarstvo je bilo veoma važan izvor prihoda u srednjovjekovnoj Bosni i Srbiji. Razvoju rudarstva u pomenutim državama značajno su doprinijeli njemački rudari, koji su zvani Sasima, a na Balkan su doseljeni iz Ugarske, u XII vijeku. Pored Sasa, rudarstvom u Bosni i Srbiji bavili su se najviše Dubrovčani, ali ne kao kopači u jamama, već kao bankari, zlatari i kovači novca. Izvoz zlata iz unutrašnjosti preko Dubrovnika spominje se još od sredine XIII vijeka, dolazilo je najviše iz Novog Brda i iz Bosne. Najvažniji metal srpskih i bosanskih rudnika bilo je srebro. Rudarske varoši imale su „latinski“ karakter: imale su katoličku crkvu sa sveštenikom i kapelanom. Propasti rudarstva najviše je doprinijela zabrana izvoza rude, koju su osvajanjem ovih prostora uvele Osmanlije. Sva iskopana ruda uzimana je za carsku (sultanovu) blagajnu. Sudeći po podacima Dubrovačkog arhiva, u drugoj polovini XV vijeka bila je značajno razvijena trgovina rudama pljevaljskog kraja. Eksploatacijom rudnika u pljevaljskom kraju dobijalo se olovo i crvac. U Dubrovnik je najviše izvožena ruda crvac i cinabarid. Crvac je ruda koja se dobijala u našim olovnosrebrnim rudnicima, od 30-ih godina XIV vijeka, kao uzgredan proizvod. Nema sumnje,

¹²³ *Istorija Crne Gore*, knj. III, tom 1, 562-565.

¹²⁴ *Istorija Crne Gore*, 565. Godine 1751. tabački esnaf kasabe Čajniče žalio se na tabake kadiluka Pljevalja, Foče i Rogatice, zato što su ovi na čajničkoj pijaci otkupljivali juneće, ovčje i kozje kože, čime su im ugrožavali poslovanje. Pljevaljski tabaci su 1780. godine tužili Porti kadiju Mustafu i muteselima Ahmeda, zato što su im ovi uzeli 50 groša za prostirku u sudnici. (Isto, 565)

dakle, da se ruda u Pljevljima vadila još u XIV stoljeću. Vidjeći u tome priliku za zaradu, dubrovački trgovci su u Pljevljima držali monopol na trgovinu pomenutim rudama. Pljevlja su postala napredno trgovačko i zanatsko mjesto.¹²⁵

Jedan od najpoznatijih dubrovačkih trgovaca Dživan Pripčinović, tokom 60-ih i 70-ih godina XV vijeka izvezio je olovo, crvac i sirovu svilu. Angažovao je veći broj domaćih ljudi iz raznih mjesta sa ondašnje tromeđe Srbije, Bosne i Crne Gore, koji su za njegov novac kupovali robu i slali mu je u Foču. Na osnovu sadržine tih ugovora, jasno nam je da se u Pljevljima otkupljivao crvac, što ukazuje na to da su Pljevlja u tom periodu bila rudarsko mjesto.¹²⁶

U rudniku Šuplja stijena, kod Pljevalja, nađeni su ostaci srednjovjekovne rudarske tehnike. Toponimija meljačke regije ukazuje nam na rudasku prošlost toga područja. Naime, kod samog rudnika Šuplja stijena postoji potok „Mjedenik“, nizvodno je toponim „Hercegova voda“. Na potoku „Ribnik“, kod „Mojkovca“, u neposrednoj blizini pomenutog rudnika, i danas su vidljivi ostaci šljake. „Rudnički potok“ nalazi se u gornjem toku rijeke Škopotnice, a iznad ušća te rijeke u Čehotinu nalaze se i danas vidljivi ostaci utvrđenja. Toponim „Rudine“ nalazi se u ataru naselja Šljuke, dok se mjesto „Kovačište“ nalazi u blizini utvrđenja Koznik. Ostaci šljake i rudarskog otkopa vidljivi su na padinama rijeke. Shodno navedenom, S. Ćirković zaključuje da su jedino Pljevlja mogla biti taj rudnik, koji je davao crvac i olovo u oblasti vojvode odnosno hercega Stefana.¹²⁷

4.3. Karavanske stanice u pljevaljskom kraju

4.4.1. Karavanska stanica Bukovica

Bukovica je bila karavanska stanica i trg u Polimlju. Prvi njen pomen datira od 9. maja 1329. godine, a obrazovana je, kako se vjeruje, makar deceniju ranije. Dubrovački trgovci su se vrlo brzo zainteresovali za Bukovicu, koji su se, već u prvom pomenu, u njoj nalazili. Boravak dubrovačkih trgovaca u Bukovici doprinio je, svakako, intenzivnijem interesovanju lokalnog stanovništva za

¹²⁵ J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 71-72, 74, 77, 93; *Istorija Crne Gore*, 573. Stefan Vukčić Kosača bio je značajan izvoznik rudnih proizvoda, naročito crvca i olova, koje je direktno izvezio u Firencu, još od 1446. godine. (B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 25)

¹²⁶ B. Hrabak, *Isto*, 22-23.

¹²⁷ Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 137; V. Petković, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 84-85; doc. dr Siniša Mišić, „Toponomastika kao izvor za istorijsku geografiju (primer pljevaljskog kraja)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001, 33-34.

trgovinu. Već sredinom XIV vijeka u Bukovici su prisutni domaći trgovci, koji će narednih decenija, u manjem ili većem broju, odlaziti poslovno za Dubrovnik. S obzirom na to da se nalazila na glavnom putu ili u njegovoj neposrednoj blizini, Bukovica je, zahvaljujući tom povoljnom položaju, rano postala karavanska stanica. Sačuvana su samo dva ugovora – iz 1353. i 1365. godine, o prevozu robe u Bokovicu karavanima. Rijetko se pominje u posljednjim decenijama XIV vijeka. Kao karavanska stanica, Bukovica ponovo oživljava početkom XV vijeka. Saobraćaj karavanima u Bukovici odvijao se od 1405. do 1412. godine. Bukovica se, kod sklapanja ugovora, najčešće navodila kao njegovo krajnje odredište. U nekoliko slučajeva je navedena kao jedno od mjesta (uz Prijepolje, Ravno i Crkvu Sv. Nikole) koje je cilj karavana. Bukovica je, dakle, bila poznati trg i karavanska stanica gotovo čitav vijek. No, još uvijek nije precizno ubicirana. Pouzdano se zna da se nalazila na relaciji od Prijepolja niz Lim, prema Drini, odnosno u dijelu Polimlja koje je početkom XV vijeka bilo pod upravom Pavla Radenovića.¹²⁸

4.4.2. Karavanska stanica Breza

Breza je bila poznata karavanska stanica u Polimlju, koja je često posjećivana. Bila je u sastavu bosanske države, na putu koji je iz Dubrovnika vodio u Komarane i Prijepolje. U vrijeme Sandalja Hranića i Stefana Vukčića Kosače, Breza je bila granično mjesto između Bosne i Srbije. Srednjovjekovna karavanska stanica Breza ubicirana je kao današnja Breza, koja se nalazi u pljevaljskom kraju, ispod visa Breza (1226 m nad. visine), između Mataruga i Kozice, a blizu Koznika, srednjovjekovnog grada. Tokom srednjeg vijeka, naselje je vjerovatno bilo na uzvišenju, time je imalo prirodnu zaštitu. Moguće da je bilo i utvrđeno, jer je izvjesno da je postojalo podgrađe (*subbriexa*, *Podbreza*), koje se direktno pominje 6. avgusta 1436. godine. Ovo naselje nastalo je vjerovatno u vrijeme kada je Polimlje bilo granično područje između Bosne i Srbije.¹²⁹

Breza, kao mjesto, u dubrovačkim dokumentima pominje se krajem XIV vijeka, da bi tokom treće i četvrte decenije XV vijeka bila posebno aktivna, o čemu svjedoče više ugovora, koje su zaključili dubrovački trgovci sa vlasima – ponosnicima o prevozu robe, u periodu od 1422. do 1437. godine. U pomenutim ugovorima Breza se navodi kao cilj karavana, potom kao mjesto gdje se upućuju kravani (uz Prijepolje, Drenovu i Podborač), i kao mjesto, odnosno usputna stanica,

¹²⁸ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 63.

¹²⁹ Isto, 64.

preko koje vodi put do odredišta (Komarani). Takođe, Breza se, kao poznatije mjesto, pominje i radi preciznijeg navođenja karavana.¹³⁰

4.4.3. Karavanska stanica Ravno

Ravno je manje poznata i rijetko posjećivana karavanska stanica u Polimlju. Samo jedanput se pominje u dubrovačkoj arhivskoj građi, i to u ugovoru koji su 31. maja 1407. godine sklopili sedmorica *Vlaha* ponosnika, koji su se obavezali Dubrovčanima Mihoju Ratkoviću i Tomku Obradoviću da će prevesti 27 tovara tkanine i druge robe *in Bushoviza et in Ravano*. Pomenuti Vlasi će za uslugu prevoza do Bukovice dobiti 6 ½ perpera, a do Ravna 5 perpera i 3 groša. M. Dinić je karavansku stanicu *Ravno* identifikovao s gradom hercega Stefana, Ravanskim. Selo Ravan udaljeno je petnaestak kilometara sjeverno od Pljevalja.¹³¹

4.4.4. Karavan-saraj u Pljevljima

Zbog povoljnog geografskog položaja, Pljevlja su imale veliki značaj za razvoj trgovine, koja se odvijala karavanskim drumom od primorja, odnosno Dubrovnika, pa sve do Sofije i Konstantinopolja. Tridesetih godina XV vijeka ta trgovina je intenzivirana, tako da trg Pljevlja snabdijeva robom sa primorja ne samo stanovništvo samog grada već i okolna sela. Osim navedenog, glavnog trgovačkog koridora, koji je od Dubrovnika išao prema prijestonici Osmanskog carstva, Pljevlja su bila usputna stanica i za puteve nešto manjeg značaja, poput puta *via Drine*, koji je išao od Trebinja i Bileće, preko Foče, uz Čehotinu, na Pljevlja, ili *Drinom* do Lima. Drugi putni pravac (*via Jezera*, ili *via Anagasti*) od Trebinja se odvajao prema Nikšiću, potom preko Pive, Jezera, i preko Tare do Lima. Do Pljevalja je iz Dubrovnika vodio i put preko Risna, Riđana, Grahova, Onogošta i Drobnjaka. Značajan je bio i put koji je spajao Sarajevo i Pljevlja, preko Goražda i Čajniča, i išao dalje prema Prijepolju, Sjenici i Novoj Varoši. U Limskoj povelji (nastaloj sredinom XIII vijeka) pominje se cesta, koja je išla od Brskova, preko planinske površi Burena, Pisane Jele i dalje prema pljevaljskom kraju.¹³²

¹³⁰ Isto, 64.

¹³¹ D. Spasić, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 66; R. Ćuk, Isto, 64.

¹³² Žarko Šćepanović, *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979, 45. E. Miljković Bojanić, „Karavan saraj u Pljevljima: trgovačka stanica na dubrovačkom putu“, 15-16.

Strani putopisci su ostavili svoje zapise o karavanskom drumu koji je išao od Dubrovnika za Carigrad, pominjući Pljevlja kao usputnju stanicu na tom putu. Među njima su bili i francuski putopisci Žan Šeno i Žak Gaso, koji su 1547, odnosno 1548. godine, ostavili zapis o rečenom karavanskom putu. Koliko je bio rizičan taj putni pravac govori i zapis Ž. Gasoa, koji navodi da je to „najnesrećniji put kojim sam ikada potuvao“.¹³³

Da bi se osiguralo bezbjedno putovanje, Osmanlije su duž karavanskih puteva gradile gostionice i karavan-saraje. Već u drugoj polovini XV vijeka Pljevlja su, kao trgovački centar, kod Osmanlija naglo dobila na značaju, što je uočljivo i po podacima popisa iz 1475/77. godine, u kome se navodi da je od 9.160 akči prihoda trga Pljevlja, jedna trećina, odnosno 3.100 akči odnosio se na prihod od tržišne takse. Već krajem XVI vijeka, prihodi od carine na trgovinu biće znatno uvećani. Sa razvojem trgovine u Pljevljima, razvijao se i sam trg, odnosno gradska infrastruktura: izgrađena je čaršija sa dućanima, pazar, magacini za smještaj robe, hanovi, karavan-saraji, hamam itd. Za trgovce, kojima su Pljevlja bila usputna stanica, poseban značaj imala je izgradnja karavan-saraja i hanova,¹³⁴ koji su služili za konačište. Obično su bili građeni od kamena, pokriveni olovom, bakrom ili opekam. Zgrada je u osnovi bila pravougaona, dok je u sredini bio atrijum. Ličio je na malu tvrđavu, sa kulama i potpornim zidovima. Putopisac Filip Difren Kane 1573. godine opisuje Tašlidžu (Pljevlja) riječima: „Stigosmo u Tašlidže, lepu varošicu između planina, a ipak na ravnom zemljištu... Zbog pisama koje je Svetli Gospodar primio iz Carigrada, ovde se zadržasmo jedan dan u velikom mračnom hanu, pokrivenom olovom, koji je sagradio Mehmed-pašin sin“. U pismu Katarini Mediči iz Pljevalja, Difren-Kane navodi „... ovo pismo sam dobio danas u ovdašnjem karavansaraju“. Međutim, nije poznato da je jedan od dvojice sinova Mehmed-paše Sokolovića (Gazi Hasan-paša i Ibrahim-paša), podizao zadužbine u Pljevljima. Prije će biti da se radi o zadužbini Husein-paše Boljanića. I znameniti turski putopisac Evlija Čelebija boravio je u

¹³³ E. Miljković Bojanić, Isto, 16. Putopisci su posebno isticali loš put između Foče i Pljevalja, naglašavajući da je prelaz preko planine Kovač veoma težak. (Isto)

¹³⁴ U historiografiji još postoji dilema u vezi sa tim da li postoji razlika između karavansaraja i hana. Oba navedena objekta građena su na karavanskim drumovima i gradovima prevashodno za smještaj putnika. U XVI vijeku za tu vrstu ugostiteljskih objekata dominantno se koristio naziv karavansaraj, dok se u kasnijem periodu koristi naziv han. Postoji podatak da je na putu od Sarajeva do Pljevalja, dužine 158 km, oko 1900. godine bila 43 hana. H. Šabanović ističe da su karavansaraji podizani prvenstveno na glavnim drumovima, i to „isključivo za privremeno sklonište i prenočište putnika bez ikakvog konfora, dok su hanovi uz to služili i za duži boravak“. H. Kreševljaković smatra da su karavansaraji obična, besplatna konačišta, koja su gradili pojedini dobrotvori, dok su hanovi nešto nalik na gostionice, koje su gradili privatna lica i u kojima se plaćalo za smještaj i hranu. Bilješke stranih putopisaca, koji su prolazili kroz Pljevlja, termine karavansaraj i han koriste paralelno, kao sinonime, što upućuje na zaključak da nije postojala suštinska razlika između ta dva tipa konačišta. (Isto, 18)

Pljevljima 1664. godine, o kojima je napisao ta taj grad posjeduje, pored dvije medrese, tri mekteba, dvije tekije; Husein-pašin imaret (javna kuhinja) i hamam, kao i tri prenoćišta (hana), „velika kao bezistan u obliku tvrđave“.¹³⁵

Zahvaljujući tome što su se nalazila na glavnom trgovačkom drumu, koji je vodio od Dubrovnika i gradova u Boki prema sjeveru i istoku, Pljevlja bilježe konstantan uspon kao trgovački centar. Uvećava se i prihod od carina na robu, koja je prodavana na tom trgu. Zbog svega navedenog, od prvih godina osmanske vlasti u Pljevljima su, prvo povremeno, a potom stalno, boravili turski tržišni funkcioneri. U vezi s trgovinom, u Pljevljima je povremeno boravio, prije dolaska kadije, i turski sklav, a od sredine XVI vijeka imaju i svoga bazarbašu i ćehaju. Putopisac E. Čelebija pominje u Pljevljima i tržnog nadzornika (muhtesibaga) i baždaragu. Da je značaj Pljevalja kao trgovačkog i zanatskog centra bio veliki, govori i ubrzan razvoj pljevaljske čaršije. Od sredine XVI do sredine XVII vijeka tu su izgardeni dva karavan-saraja, pokrivena olovom, hanovi i brojni dućani. Putopisac Čelebija navodi u Pljevljima bezistan, u obliku tvrđave, tri hana, i dvije stotine dućana, od koji su mnogi bili su puškarski. Ovakav nagli privredni uspon, nema sumnje da je uzrokovan i premještanjem sjedišta Hercegovačkog sandžaka iz Foče u Pljevlja.¹³⁶

Pljevlja su bila usputna stanica za brojne karavane koji su sa istoka, najčešće iz Despotovine, prevozili dragocjene metale za primorje. Takvi karavani, zbog dragocjenog tereta, bili su posebno na meti raznih razbojnika i pljačkaša, o čemu postoji evidencija u dubrovačkim izvorima. Jedan karavan, koji je prevezio srebro, opljačkan je 1424. godine u Breznici, u gostionici Pavla Martinovića, pljačkaši su oduzeli 18 litara i dvije unče srebra. Slično se desilo i četvrt vijeka kasnije, kada su, u mjestu Hranče, na putu iz Prijepolja za Pljevlja, opljačkani braća Smoljanovići, koji su prevozili srebro.¹³⁷

¹³⁵E. Miljković Bojanić, Isto, 18-20. Francuski putopisac Pjer Leskalopje, putujući u proljeće 1574. godine Hercegovinom, ostavio je zapis o karavansaraju, u kome navodi da je to „sklonište gde odsedaju i bogati i siromašni zato što nemaju ništa bolje. To su kao velike šupe: svetlost, umesto kroz prozore, ulazi na otvore; nemaju tavana, nego su samo krovom pokrivena. Unutra, svuda uokolo su uzvišenja, visoka dve i po stope, široka sedam stopa, na koja se penju ljudi da bi ležali odvojeni od konja; ovi su vezani uz gospodara za gvozdene alke pričvršćene na uzvišenjima, tako da svako vidi svoga konja pored sebe i stavlja mu hranu na uzvišenje ... Iznad ovih uzdignutih mesta, svuda uokolo na zidovima su kuke, gde svako veša svoje stvari bez bojazni da će bilo šta izgubiti, jer ujutru karavansarajdzija, tj. domaćin, ne otvara vrata dok sve ne obiđe i svakog ne upita da nije šta izgubio“. (Isto, 18-19)

¹³⁶ *Istorija Crne Gore*, knj. III, tom 1, 569.

¹³⁷ S. Ćirković, „Pljevlja u poznom srednjem veku“, 84-85. Na karavanskom putu, koji je išao preko Durmitora i Onogošta za primorje, sudeći po dubrovačkim izvorima, napadi su bili intenzivniji. Taj predio, nastanjen „Vlasima Banjanima“ Dubrovčani su nazivali Planine, ili Morlakija. (S.Ćirković, Isto, 85)

5. GRADOVI – UTVRĐENJA PLJEVALJSKOG KRAJA

Na prostoru današnje Crne Gore nalazila su se 52 grada koja su, gotovo svi, nastala u periodu srednjeg vijeka (vidi mapu). Ima ih na čitavoj teritoriji Crne Gore. Najčešće je, zapravo, riječ o manjim utvrđenjima koja se obično nalaze u središnjem dijelu župa, a građeni su i na trasi važnijih puteva. Sastojali su se iz utvrđenog dijela (*kale*) najčešće izgrađenog na uzdignutom i teško pristupačnom mjestu, i podgrađa, odnosno gradskog naselja, koje je označavano kao varoš. Na prostoru današnje Crne Gore, gradovi su u osmanskoj državi imali prevashodno vojni značaj. Neki su građeni da bi štitili rudnike (poput Brskova i Koznika), a neki od njih su bili granična utvrđenja (Budoš, Ostrog, Norin, Đurđevac). Sagrađeni su na stjenovitim uzvišenjima, pa se gotovo sa svih pružao izvanredan pogled na krajolik. Takvi gradovi su imali prije svega vojni karakter, iako je u njima živio feudalac. Neki gradovi su nastali na mjestima na kojima je u ranijim periodima, još u doba praistorije, postojalo primitivno utvrđenje. Arhitektura gradova bila je različita, nastali su na terenu koje je u jednom vremenu bilo na granici uticaja istoka i zapada. Imaju nepravilne i različite oblike osnova, jer su prilagođavani terenu na kome su sagrađeni. Gradovi su zidani od lomljenog, pritesanog i tesanog kamena u malteru, na strmim i često sa jedne ili više strana nepristupačnim terenima, jer su imali odbrambenu funkciju. U nekim slučajevima, ostaci ranijih zidina korišteni su kao temelji. Na lakše pristupačnoj strani zidina, nalazio se i ulaz u grad, koji je bio dobro branjen, sa debelim zidovima, često i isturenim kulama. Na mjestima đe su stijene bile okomite i nepristupačne, odbrambenih zidova nije ni bilo. Većina gradova imala je problem sa snabdijevanjem vode za piće, naročito prilikom opsade, pa je taj problem rješavan izgradnjom cijestijerni (bistijerni) za sakupljanje kišnice. U nekim slučajevima, ispred zidina grada formirano je naselje – predgrađe, od kojih će se, tokom kasnijih vjekova, razviti veća naselja (Bihor, Žabljak, Medun, Nehaj, Obod, Plav, Svač, Soko u Pivi, Soko kod Štitara, Cetinje). Nakon 1499. godine ovi gradovi su dominantno pod kontrolom Osmanlija, koji će koristiti gradove, vršiti na njima popravke i dogradnje. Od nekih će, već u XVI vijeku, ostati samo ruševine.¹³⁸

¹³⁸ Pavle Mijović, Mirko Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj, 1975, 90, 153, 164-165; *Istorija Crne Gore*, knjiga treća, tom prvi, 506-507.

Sl. 2: Karta srednjovjekovnih gradova-utvrđenja u Crnoj Gori¹³⁹

Utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja spadaju u karakterističan tip srednjovjekovnih gradova na prostoru Potarja i Polimlja. Najčešće se radi o manjim utvrđenjima, sagrađenim u središtima župa, a većina njih se nalazi na značajnim putnim pravcima. Iako je njihova osnovna namjena bila

¹³⁹ Preuzeto: P. Mijović, M. Kovačević, Isto, 91.

odbrambenog karaktera, neki su sagrađeni da bi štitili rudnike ili putne pravce, odnosno, nesmetanu trgovinu i transport robe. Ispred gradova, u pojedinim slučajevima, formirano je podgrađe, koje je kasnije nestalo, ili je njihovo postojanje najčešće očuvano u toponimima, kao što je to slučaj s Koznikom, Potkuknjem i Podgradinom ispod Oštrika, kod sela Bučja.¹⁴⁰

Najznačajniji utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja, koji su nastali tokom srednjovjekovnog perioda su Kukanj, Koznik i Ravan.

5.1. Kukanj

Kosače su u Pljevljima imale svoj utvrđeni zamak Kukanj, koji se u stručnoj literaturi često navodi kao “ljetnja rezidencija Kosača”,¹⁴¹ vojvoda Sandalj Hranić je upravo u Kuknju („ • k • kan • “) Dubrovčanima potvrdio da je primio novac (*aspre*), koje je bio kod njih založio, kao i da je primio dohodak od drijevske carine „**pod k • kamieMP**“. Iz povelja aragonskog kralja Alfonsa V (1416-1458) i povelja kralja Fridriha III Štajerskog, kasnije rimskog cara (1440-1493), poznata su nam još neka utvrđenja pljevaljskog kraja, ali su ona, svakako, imala manji značaj od pomenutog Kuknja.¹⁴²

Grad Kukanj smješten je desetak kilometara zapadno od Pljevalja. Ruševine ovoga grada, koje predstavljaju njegove odbrambene zidove, nalaze se danas u istoimenom selu. Ostaci utvrđenja nalaze se na brdu, pretežno obraslo šumom, koje se istočnom stranom strmo spušta prema Čehotini, a jedini mogući prilaz je sa zapadne strane, odakle danas vodi moderna saobraćajnica do podnožja grada. Manji, visočiji dio grada razdvaja prirodni suvi rov od nižeg, prostranijeg dijela. Povoljna lokacija ovoga grada omogućavala je kontrolu važne saobraćajnice koja je prolazila dolinom Čehotine, kao i neposredne okoline. Iskopine praistorijske keramike na ovom području

¹⁴⁰ D. Spasić, Isto, 97.

¹⁴¹ Kosače su imale više rezidencija: Soko iznad ušća Pive i Tare, Bišće i Blagaj, Novi, Samobor, Ključ. Utvrđenje Soko, nalazilo se na strmom uzvišenju iznad sastava Pive i Tare, bilo je „glavni grad Stjepana Vukčića“. Osim utvrđenja, u kome se nalazio hercegov dvor, sačuvani su i ostaci crkve i starog groblja. Podgrađe ovoga grada nalazilo se na samom ušću Pive i Tare, gdje takođe postoje ostaci crkve. Grad Samobor, koji se nalazio na Drini, u župi Pribud, takođe je imao podgrađe. (V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 79-80)

¹⁴² V. Petrović, Isto, 77-79.

ukazuju na to da je to mjesto bilo korišteno, kao gradina, vjerovatno još u posljednjim fazama gvozdene doba. Prvi pomen ovoga grada zabilježen je u dubrovačkim izvorima, kada je vojvoda Sandalj Hranić u gradu Kuknju, 27. decembra 1423. godine,¹⁴³ izdao jednu povelju Dubrovčanima.¹⁴⁴ Odlukom Vijeća umoljenih, od 3. januara 1423. godine, izaslanik vojvode Sandalja, Grupko, podigao je vojvodine aspre iz Dubrovnika. Podizanje novca urađeno je u skladu s depozitnom procedurom, a o tome je obaviješten i vojvoda Sandalj i njihovo poslanstvo kod Sandalja. U pismu koje su Dubrovčani izdali već sjutradan, pojašnjena je kompletna situacija u

¹⁴³ E. Kurtović problematizuje datum prvog pominjanja grada Kuknja u dubrovačkim izvorima. Naime, u pomenutom pismu, kako Kurtović navodi, vojvoda Sandalj traži sve svoje aspre pohranjene u depozitu u Dubrovniku,

koje mu trebaju (ἰμαῖο)ῖε velik • potreb •) i po koje šalje svog poslanika Grupka (sl • g • na{ega diete •

k • }ἰε Gr • pka) Pismo je pisano u prisustvu dubrovačkih poslanika Nikole Gaučetića i Vlakuše Tamarića, koji

su se tada zatekli kod vojvode Sandalja Hranića, a sastavljeno je „u Kuknju“, 27. decembra 1423. godine. U drugim dokumentima navodi se da je Sandalj Hranić svoje *aspre* kao depozit uložio 30. oktobra 1413. godine. Pomenuti novac podigao je spominjani sluga Grupko, 4. januara 1423. godine. Kurtović smatra da se radi o istim onim asprama, koje se pominju u dokumentu od 27. decembra 1423. godine. Nije se moglo desiti, smatra on, da je vojvoda Sandalj „dva puta tražio svoje pare“. Problem u vezi sa datacijom Sandaljevog zahtjeva, prema mišljenju Kurtovića, nastao je zbog drugačijeg računanja početka godine. Sandaljevo pismo, koje je poslao Dubrovčanima, datirano je prema Božićnom stilu (*Nativitatis*), u kojem godina započinje od Božića 25. decembra, sedam dana prije raširenijeg i današnjeg računanja početka godine, tako je i došlo da je upisan datum 27.12.1423, tek drugi dan naredne godine, a u stvari se radilo o 27.12.1422. godine. (E. Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku“, 107-109)

Kurtović osporava i navod R. Čuk, da je Sandalj Hranić boravio u Kuknju krajem 1423. godine, sa njenom pretpostavkom da se u tom gradu zadržao sve do decembra 1423. godine. Kurtović navodi da je Sandalj aprila 1423. „mogao biti“ u Kuknju, jer je vizantijsko poslanstvo išlo ka Pljevljima; jula 1423. Sandalja su Dubrovčani očekivali na području Konavala, a 1. novembra 1423. godine Sandalj je bio u Blagaju, „kada je odlučivao o sudbini Kotora sa Mlečanima“. (R. Čuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 66; E. Kurtović, Isto, 112).

¹⁴⁴ „Mi voievoda Sandalý ... kako ima(ἰο)ῖε velik • potreb • poslaχ k mnogopočtenoi wp}ini vlastelomý D • vrovačcъ mý sl • g • na{ega diete • k • }ἰε Gr • pka potreb • i aspri na{e ke s • postalene •

rečeniχ vlastew ... i za ve}ie vičrovanie na to • činiχý • pisaxý wvý listý wtvorený kako ie toi ista mo□a riččý

i poslaničie i moie primlenie aspri. • toi iestý • svč dočb • počtenixý i raz • mnixý poklisarevý wpkhine d

• brovačke kneza Nikole G • četiha i kneza Vlaχ • iie Tamarih ki s • • • toi doba pri nasý bili milostio

Bo/iwmý i liobvomý i priaznio počtene wphine vlastew d • brovačchý. Pisalý vý lhta Hristova ro/stva tis • h□a

i četiri sta i • i tretie lhto miseca dekembra • i 3 daný • K • kan • “ (27.12.1423.g) (E. Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku“, 107-108)

vezi sa podizanjem Sandaljevog deponovanog novca. U pomenutom pismu navodi se i da Sandalj za podizanje depozita nije dostavio potrebnu dokumentaciju, koja se nalazila u njegovoj rezidenciji u Ključu, ali da to nije dovelo u pitanje realizaciju Sandaljevog zahtjeva. Dubrovčani su svakako vodili računa o zadržavanju dobrih odnosima sa vojvodom Sandaljem, kao i o obostranim interesima. Takođe, vojvoda Sandalj je 12. maja 1429. godine primio „pod Kukaniem“ „drievske carine“. Jedan dubrovački trgovac je čuvao tkanine u utvrđenju, što navodi na mogućnost da su u samom gradu Kuknju postojala trgovačka skladišta. Taj grad pominje se i u dvije poznate povelje aragonsko-sicilijanskog kralja Alfonsa V (1416-1458), koje je izdao Stefanu Vukčiću Kosači 1444. i 1454. godine (pominje se Kukanj u Breznici, „*cochangu in Brisinica*“), kao i u povelji Fridriha III Habzburškog (1440-1493) iz 1448. godine. U navedenim poveljama Kukanj se navodi kao *in Brisnica castello con lo contato, castrum, civitate cum castrim et partinentis suis*, na osnovu čega zaključujemo da je Kukanj bio utvrđenje, upravni centar oblasti (župe) Breznice. U drugoj povelji Alfonsa V iz 1454. godine, navodi se: *civitate cum castris et partinentiis suis*, što znači da je Kukanj bio grad „sa svojim utvrđenjima i posjedima“.¹⁴⁵

U jednom dubrovačkom dokumentu navodi se da su dvojica trgovaca iz toga grada - Matko Smoljanović i Marko de Stai, koji su prethodnih godina poslovali u Srbiji, izvjesno vrijeme poslovno boravili u Kuknju. U drugom dubrovačkom dokumentu navodi se da se Matko Smiljanović zadužio 24. aprila 1460. godine kod Marka de Stai na sumu od 167 dukata, te da se obavezao da će pomenuti dug vratiti za tri mjeseca. Od pomenute sume trebalo je da vrati 156 dukata i 15 groša u tkaninama, a 10 dukata i 23 groša u gotovom. U istom dokumentu navodi se da je Matko naveo da ima dva tovara tkanina u Kuknju (*in Chuchagn*) za račun Marka.¹⁴⁶

O boravku bosanskog vojvode Sandalja Hranića u Kuknju, osim u ćirilčnim, nalazimo podatke i u dokumentima Dubrovačkog arhiva. Naime, vizantijsko poslanstvo išlo je u aprilu 1423. godine u Pljevlja (*usque ad locum Pleueiane*). Mada se izričito ne navodi Kukanj, sasvim je izvjesno da se vojvoda Sandalja u to vrijeme nalazio u svojoj rezidenciji u Kuknju. Ćirilski izvori bilježe da je vojvoda Sandalj, krajem iste godine, još uvijek boravio u Kuknju. Navodi se da je

¹⁴⁵ P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 113-114; D. Spasić, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja“, 78-79; Adnan Prekić, *Kulturno nasljeđe Crne Gore – od najstarijih vremena do 20. vijeka*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020, 115; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 78-79; E. Kurtović, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku“, 108-109. Kurtović, citirajući latinski izvor, navodi da je bilo problema i pri brojanju *aspri*. Sve se na kraju svršilo dobro, uz napomenu u navedenom pismu, da se „prateća papirologija mora kasnije srediti“. (Isto)

¹⁴⁶ R. Ćuk, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, 66.

ostao u Kuknju od 19. juna do 10. jula 1430. godine. Vojvoda Sandalj će boraviti u Kuknju i dva mjeseca kasnije, kada je u septembru 1430. godine zabilježeno uputstvo dubrovačkih poslanika koji su bili izabrani da idu sultanu Muratu II. Prema tom uputstvu, ti poslanici su, tokom pohoda sultanu na Portu, navrate kod vojvode Sandalja „*a Bresnize over a Pripolje*“.¹⁴⁷

Srednjovjekovni Kukanj građen je u dva dijela: gornji, manji dio, i donji, ili niži, znatno prostraniji dio, koji je bio odvojen od gornjeg dijela prirodnim suvim rovom. Na osnovu ostataka temelja, jasno je da se radi o više građevina te da je, sudeći po postojanju tri jame, morala postojati i cistijerna za vodu. Jedna „klupa“, usječena u stijeni, nalazi se prema Čehotini, dok se ispod utvrđenja, prema zapadu, nalazi staro groblje. Od podgrađa nijesu pronađeni ostaci, a moglo je biti ili na zapadnom dijelu, gdje se nalazi živa voda, ili s južne strane grada. U osmansko doba, izvjesno, Kukanj nije imao značajniju ulogu. Ubrzo nakon pada toga kraja pod Osmalnije (1465), vjerovatno je i razoren; formiraće se i nahija Kukanj, u čiji sastav je ušla i mala nahija Breznica. U popisu Hercegovačkog sandžaka 1475/77. godine, Kukanj se pominje kao selo; nema pomena istoimenog utvrđenja. Krajem XV vijeka pominje se selo Kukanj, koje se prostire oko ruševina tvrđave. Na tom mjesu pominje se i crkva „Sveti Kukanj“.¹⁴⁸

¹⁴⁷ R. Ćuk, Isto, 66.

¹⁴⁸ P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 113-114; D. Spasić, Isto, 80. Spasić smatra da u gradu Kuknju nije mogla postojati crkva, te da se ne može pretpostaviti ni da je postojala kapela. (D. Spasić, Isto)

Sl. 3: Kukanj, plan grada¹⁴⁹

U današnjem mjestu Podkukanj, koje imenom svjedoči o nekadanjem podgrađu srednjovjekovnog Kuknja, primijetno je postojanje nekropole, dok lokalno predanje kazuje o postojanju crkve na tom mjestu. Za pomenutu nekropolu može se pretpostaviti da se radi o groblju srednjovjekovnog Kuknja. Vjerovatno se radi o *crkvištu*, danas obraslom gustom šumom, dok je sredjonovjekovna nekropola, koju čine više položenih kamenih ploča, pozicionirana na rubu šume. Nadgrobne ploče pomenute nekropole manjih su dimenzija, ukrašene su uklesanim ornamentima i krstovima, često neobičnog izgleda - poput malteškog krsta, koji nije tipičan za ove prostore. Još jedna nekropola stećaka locirana je na putu koji od Podkuknja vodi ka utvrđenju (gradu) Kukanj. Ti stećci su velikih dimenzija. Može se pretpostaviti da je riječ o nekropoli grada Kuknja, starijoj od prethodne. Sačuvano je do današnjih dana i kameno đule manjih dimenzija, kao i polovina

¹⁴⁹ Preuzeto: P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 114.

„vodeničkog točka“, s rupom u sredini za drveni stub. Za oba ova nalaza smatra se da potiču iz Kuknja.¹⁵⁰

5.2. Koznik

Ovo srednjovjekovno granično utvrđenje, između hercegove zemlje i Despotovine Đurđa Brankovića, smješteno je u blizini sela Kozice,¹⁵¹ s desne strane Kozičke rijeke, oko 25 km jugoistočno od Pljevalja, na oko 1200 m nadmorske visine. Poznato je u narodu i kao *Jerinin grad*.¹⁵² Nema pouzdanih podataka o vremenu gradnje Koznika. Može se pretpostaviti da mi ovaj grad mogao biti sagrađen nakon pripajanja toga kraja bosanskoj državi.¹⁵³ U pisanim izvorima dubrovačke arhivske građe, prvi put se pominje 6. maja 1441. godine, u vezi sa dugom koji je priuznao *Radoe Gerbacich de Coznich*, da duguje Petru Puciću 50 perpera. Dubrovački pisar ga je najprije upisao kao *Radoe Gerbacich de Pleuie*, ali je zbog rđave stilizacije morao poništiti svoj prvi zapis i unijeti novi, u kome je zapisano da je Radoje iz Koznika. Isti izvori, u februaru 1445.

¹⁵⁰ D. Spasić, Isto, 80. Spasić primjećuje da je, tokom posljednje njegove posjete tom mjestu krajem 1999. godine, starija nekropola, zbog radova u neposrednoj blizini, znatno oštećena i da joj prijeti potpuno isčeznuće. (Isto)

¹⁵¹ Kozice su mjesto kod grada Koznika. Ulazile su u sastav bosanske države. Pominju se u dubrovačkim izvorima tokom prve decenije XV vijeka. Kozicu su, izgleda, počeli rano naseljavati vlasi, koji se i pominju u dobrovačkim izvorima. Stefan Radosalić, vlah iz Kozice (*Vlachus de Cosize*) pominje se u vezi sa ispašom stoke u Dubrovniku 22. jula 1415. godine. Godine 1442, 16. decembra, u dubrovačkim izvorima pominje se Boljat Bogosalić, takođe vlah iz Kozice (*Morolacus de Cosica*), koji se nalazio u Dubrovniku radi prodaje stoke. U februaru 1445. godine, Dubrovčani su se žalili na novu carinu na stoku, koja je prolazila *sotto Cozica a Maozo*, koju je bio uveo Stefan Vukčić Kosača. Stoka, kojom je trgovano u Srbiji i otpremana za Dubrovnik, ulazila je u hercegovu zemlju. Iz Kozice su u Dubrovnik odlazili i domaći trgovci, radi kredita. Radoje Pribičević iz Podkozice (*Spodcosice de Preppogle*) ostao je dužan 35 dukata poznatom dubrovačkom trgovcu i sukнару Radiću Grubačeviću. Nazivi *sotto Cosiza* i *Spodcosice* ukazuju na to da je Kozica imala podgrađe. Svakako je neobično što se slovenski oblik Podkozica (*Spodcosice*) javlja u latinskom dokumentu. (R. Ćuk, Isto, 65)

¹⁵² Po jednoj legendi, grad Koznik gradila je „prokleta Jerina“ (u istoriji poznata kao Irina Kontakuzen, iz čuvene vizantijske vladarske porodice, žena despota Đurđa Brankovića), pa ga zato u narodu još i zovu Jerinin grad. Građen je kulukom, a grede i kamenje tovareni su, kako to predanje kazuje, na koze i jarčeve koji su ih iznosili do vrha strmih litica, na kojim je grad zidan. Nakon što je grad sagrađen, prokleta Jerina je naredila da se otisnu skele, dok su četvorica glavnih neimara ostala bespomoćna nad ambisom. Ne želeći da neimari odaju tajnu gradnje grada. Neimari su, po toj legendi, pokušali da se spasu tako što su napravili krila od dasaka. Jedan je pao u provaliju i nastradao, drugi, zvani Orle, je uspio da poleti i da se spusti u blizini grada. Mjesto na kome se spustio prozvano je Orlić. Treći, Ostoja, uspio je, navodno, da na tim krilima preleti preko rijeke, pa su to mjesto prozvali Osoje. Četvrti je dugo mahalao krilima (“klopota”), spustivši se na kraju na jedno uzvišenje, koje je prozvano, a i danas se tako zove – Klopeta. (Izvor: <https://www.pvinformer.me/srednjovjekovni-grad-koznik/>) (Pristupljeno, 20.7.2023.)

¹⁵³ R. Ćuk, Isto, 64.

godine, bilježe žalbu zbog nove carine na stoku koja prolazi *sotto Cozica a Maozo* (Maoče, selo, jugozapadno od Kozica), koju je nametnuo Stefan Vukčić Kosača. Koznik grad se kao *castrum* (utvrđeni grad) pominje i u povelji Fridriha III hercegu Stefanu iz 1448. godine.¹⁵⁴

Sl. 4: Koznik, plan grada¹⁵⁵

Koznik se nalazi na kamenitom uzvišenju iznad Kozičke rijeke. Njegovi ostaci su relativno dobro očuvani na uzdignutom, strmom, stjenovitom brdu iznad pomenute rijeke. Ovaj grad je arhitektonski skladno uklopljen u okolni ambijent, maksimalno je iskorišten nepristupačan teren kao svojevrsan prirodni odbrambeni štit. Prilikom gradnje, očito se vodilo računa da utvrđenje bude prilagođeno strmom terenu, kako bi grad bio što nepristupačniji. Ova srednjovjekovna tvrđava, u osnovi četvorougaona, prostire se pravcem sjever - jug, dužine je oko 1200 m i oko 20 metara širine. Na južnom, najvisočijem dijelu tvrđave bila je smještena Donžon kula (kota 1227), koja je u osnovi bila četvorougaona. Središnja kula (kota 1216), koja je bila nešto manja, takođe je bila četvorougaonog oblika, bila je povezana odbrambenim zidom sa kulom u sjevernom dijelu

¹⁵⁴ M. Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“; P. Mijović, M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, 114; S. Ćirković, „Pljevlja u srednjem veku“, 81; <https://www.pvinformer.me/srednjovjekovni-grad-koznik/> (Pristupljeno, 20.7.2023.)

¹⁵⁵ Preuzeto: P. Mijović, M. Kovačević, Isto, 110.

tvrđave. Kula u sjevernom dijelu tvrđave bila je najvećih dimenzija (kota 1208), u osnovi (oko) 18 x 18 m. Pretpostavlja se da je služila za stanovanje posade. S obzirom na to da je veoma malo sačuvana, smatra se da je dominantno bila drvene konstrukcije. Oblik grada bio je jako izdužen. Na samom vrhu, do kojeg se moglo doći jedino uz pomoć ruku, nalaze se ostaci jedne prvougaone građevine, o čemu svjedoče dva preostala zida u južnom dijelu. Ostaci gradskog zida primijetni su na nešto nižem, sjeveroistočnom dijelu utvrđenja, na ivici omanjeg platoa. Zid dužine oko 50 m pruža se dalje prema sjeveroistoku, do kamene glavice, koja je korištena kao isturena kula, pored koje je, vjerovatno, bio i ulaz u grad. Zidovi grada su bili od lomljenog i pritesanog kamena. Nedaleko od podnožja grada postojala je i živa voda.¹⁵⁶ Sudeći na osnovu sačuvanih ostataka, nema sumnje da su u Kozniku postojali svi elementi klasičnih utvrđenja, a to su, prije svega, odbrambeni zidovi, citadela i bistijerna za sakupljanje kišnice. U srednjem vijeku je na području sela Kozica postojao aktivan rudnik gvožđa, iz koga se relativno lako iskopavala kvalitetna ruda gvožđa. Sudeći po tome, izvjesno je da je funkcija ovoga grada bila prije svega zaštita rudnika. Materijalni ostaci, pronađeni u iskopinama u neposrednom okruženju, ukazuju na to da je na tom mjestu postojalo naselje još u vrijeme rimske uprave. Na to ukazuje i podatak da u neposrednoj blizini postoje tragovi rimskog puta, kao i ostaci rimskih grobnica. Možemo pretpostaviti da su se u ovom gradu, kao i u susjednom Brskovu, eksploatacijom rude na tom prostoru bavili Sasi.¹⁵⁷

Malo ima podataka o trgovačkoj aktivnosti stanovnika Koznika. Sasvim je izvjesno da su bili poslovno povezani s Dubrovnikom, što je uočljivo iz jednog dokumenta, u kome se navodi da je trgovac Brajko Bogosalić podnio u ime svoga sina Maroja 22. septembra 1422. godine tužbu protiv trojice Dubrovčana. Brajko se žalio da su mu oni napali i opljačkali sina Maroja u njegovom dućanu u Trgovištu. Radoje Grbačić iz Koznika (*de Coznich*) uzeo je na kredit 6. maja 1441. godine u Dubrovniku 50 perpera od Petra Pucića i obavezao se da će dug vratiti u roku od dva mjeseca. Za sumu od 37 perpera jamac mu je bio Radojko Gojaković, što upućuje na zaključak da Radoje još nije bio poznat u Dubrovniku.¹⁵⁸

¹⁵⁶ P. Mijović, M. Kovačević, Isto, 110.

¹⁵⁷ A. Prekić, Isto, 115; <https://montenegrina.net/stevan-gajevic-koznik-ili-jerinin-grad/> (pristupljeno, 20.7.2023.)

¹⁵⁸ R. Ćuk, Isto, 64-65.

5.3. Ravan

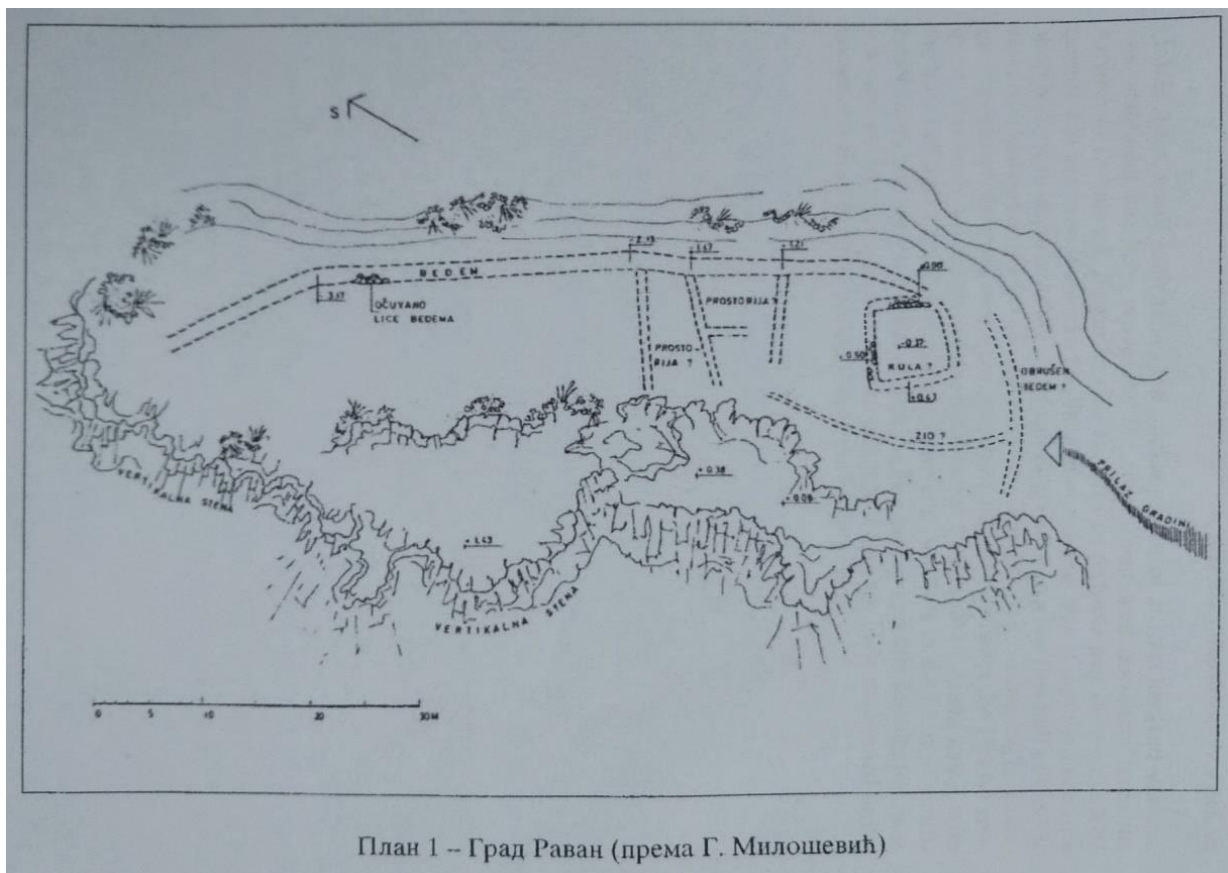
Grad **Ravan (Ravanski grad)**, kako je to svojevremeno tvrdio M. Dinić, nalazio se petnaestak kilometara sjeverno od Pljevalja, u oblasti Sutjeske, sastavnice Ustibarske rijeke, gdje se nalazi i selo Ravan, a u njegovoj neposrednoj blizini – Kula i Gradina.¹⁵⁹ Iznešene su sumnje u ovakvu tvrdnju, jer u Pljevljima postoji više toponima Ravan, ili izvedenih iz toga imena. Nakon historijsko-geografskih istraživanja, sa arheološkim rekognosciranjem pljevaljskog kraja, septembra 1998. godine i krajem maja 2000, D. Spasić smatra da sada više nema sumnje da je Dinićeva pretpostavka potpuno ispravna. Grad Ravanski, u župi Breznici, imao je ulogu da štiti put koji je vodio od Pljevalja u Rudo.¹⁶⁰

Grad Ravan pominje se u prvoj povelji Alfonsa V (*Ravanscha Vrbisinio castellocon contato*), izdate u Napulju 19. februara 1444. godine, i u povelji Fridirih III, izdatom 20. januara 1448. godine (*castrum Rabenzky*). Spasić smatra da se *Ravanscha Vrbisinio* treba čitati kao „Ravan u Breznici“, te da u tom Ravnu treba tražiti i Ravan hercega Stefana.¹⁶¹

¹⁵⁹ M. Dinić, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, 241; V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 77. Dinić smatra da se pojam „Vrbisinio“ bez sumnje treba čitati kao „u Breznici“ koja je, kao što se zna, obuhvatala pljevaljski kraj. Upravo zbog toga, smatra Dinić, u tom Ravnu treba tražiti hercegov grad „Ravanski“. „I po saobraćajnom značaju ustibarske doline, kojom i danas vodi put iz Rudog u Pljevlja, moglo bi se očekivati da je stajala pod nadzorom kakve tvrđavice“. (M. Dinić, Isto) G. Tomović smatra da bi ostatke utvrđenja grada Ravan (Ravanskog grada) trebalo tražiti u selu Zastijenje, koje je pripadalo oblasti Poblaće, u nahiji Mileševa. (G. Tomović, „Breznica“, 72. Vidi fusnotu 13!) Navedimo i to da je rad G. Tomović nastao prije okončanja arheoloških istraživanja, na koje se D. Spasić poziva.

¹⁶⁰ M. Dinić, Isto, 241; D. Spasić, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 64-65.

¹⁶¹ D. Spasić, „Srednjovjekovni gradovi pljevaljskog kraja“, 83; Isto, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 65-66.

Sl. 5: Plan grada Ravan¹⁶²

Lokalitet Gradina, na kojoj se nalazio srednjovjekovni grad Ravan, nalazi se iznad sela Zagradina, blizu sela Ravan, u oblasti Hercegovačkog Goleša, dvadesetak kilometara sjeverno od Pljevalja. Još jedna Ravan nalazi se u toj oblasti, smještena na oko 1000 metara nadmorske visine, iznad sela Vrelo. U neposrednoj blizini nalazi se i zaselak Kula. Prilaz gradu je sa južne strane, iz zasela Zagradine. Upravo sa te strane je jedino i pristupačno, dok se na zapadnom dijelu grada nalaze strme stijene, potpuno nepristupačne. Nije očuvan ulaz u grad, pretpostavlja se da se nalazio u južnom bedemu. Na zaravni, iznad obrušenog zida, bila je smještna četvrtasta kula, sa ostacima zidova, debljine 40-50 cm. Oko kule bilo je dvorište, koje je bilo ograđeno unutrašnjim zidom, dok se u sjevernom dijelu nazire postojanje tri, ili više većih prostorija. Bedem koji je opasivao grad nalazio se duž jugoistočne, sjeverne i dijelom sjeverozapadne strane, dok su se na zapadnoj i jugozapadnoj strani nalazile strme, nepristupačne litice, pa i nije bila potrebna gradnja zaštitnog

¹⁶² Foto prema: D. Spasić, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 71

bedema. Na pojedinim mjestima, očuvani su ostaci toga bedema. Sudeći po jami, koja se nalazi u unutrašnjem dijelu bedema, jasno je da se radi o cistijerni za vodu, koja je bila neophodna za ovakav tip utvrđenja.¹⁶³

Grad Ravan je rekognosciran, ali nije arheološki istražen. Stoga je teško pretpostavljati vrijeme njegovog nastanka. Vjerovatno je bio grad koji je kratko tajao. Tokom prve polovine XV vijeka, zasigurno je bio važno uporište na tom prostoru. Padom pod Osmanlije, vjerovatno je izgubio na strateškom značaju, što je doprinijelo njegovom postepenom propadanju. Nema tragova da je u kasnijem periodu bilo pokušaja popravki zidina grada, s tim u vezi možemo zaključiti da je bio potpuno napušten u kasnijim vjekovima, kao što se desilo i sa Kuknjem.¹⁶⁴

5.4. Ostala utvrđenja pljevaljskog kraja

Osim gradova Kukanj, Koznik i Ravan, u pljevaljskom kraju smatra se da su postojala manja utvrđenja, čija ubikacija nije sasvim sigurna. Riječ je, prije svega, o gradovima Klek, Oštrik i Ostrovica.

Za grad **Klek** pretpostavlja se da se nalazio na lijevoj obali rijeke Uvac, u okolini sela Seništa, na lokalitetu Grad. No, postoji i mišljenje da se ovaj grad nalazio u Maoču. Osnova za takvu tvrdnju je, navodno, u samoj povelji Alfonsa V iz 1444. godine, koju treba razdijeliti u dvije riječi: *Clech-nauchoy* (prvo „ć“ je zamijenilo „i“); bližu odrednicu *nauchoy* ne bi trebalo čitati „na Uvcu“, već „u Maoču“. Još jedno od takvih utvrđenja, koje se nalazilo u Maoču, jeste *Gradina*, dok se pokraj nje nalazi *Klekov Brijeg*. Vidni su ostaci zidina i objekata i u Ljutićima, u zaseoku Kleke. Maoče je imalo značajnu ulogu, jer je bilo na karavanskom putu prema Komaranu. Zato je i pretpostavka da je „moralo“ postojati neko utvrđenje, koje bi štitilo taj put. Takođe, carina Stefana Kosače nalazila se upravo u Maoču, a tuda je prolazio i put od Dubrovnika preko Jezera i silazio u Komaran. Sačuvano je predanje među lokalnim stanovništvom, po kome se na tom mjestu u srednjem vijeku nalazilo naselje, moguće i karavanska stanica na sporednom putu od Pljevalja, odnosno Breznika i Kuknja, koji je išao potom preko Korijena, mosta Zemunac, Čirovića,

¹⁶³ D. Spasić, Isto, 66.

¹⁶⁴ V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku“, 82-83.

Ljutića,¹⁶⁵ Kleka, Klača i Orlića ka Kozici, i dalje prema Mileševu. Drugi putni pravac od mora išao je preko Onogošta, Drobnjaka, Kriča (Kosanice), Marine Šume, ka Gačevića Brezi i dalje prema Komaranu.¹⁶⁶

Grad **Oštrik** nalazio se sjeverno od Prijepolja, na vrhu istoimenog brda, na desnoj obali Lima, iznad ušća Bistrice u Lim. Prvi put se pominje u povelji Fridriha III (1448): *castrum Osstrich*, a potom i u drugoj povelji Alfonsa V (1454): *civitate Ostrich cum castris et pertinentiis suis*. S obzirom na to da se ne pominje u povelji iz 1444. godine, može se pretpostaviti da ga je sagradio herceg Stefan u kasnijem periodu.¹⁶⁷

Postoji mišljenje da se Oštrik nalazio na lijevoj obali Lima, na mjestu Oštrik, iznad sela Bučja, a između sela Ograda, Babina i Bobova. Ovakvu tvrdnju podupire i činjenica da se iznad sela Bučja nalazi toponim *Gradina*, kao i ostaci nekog utvrđenja. Ispod Gradine postoji toponim *Podgradina*. S obzirom na to da se na potezu od Bučja do Golog Brda nalaze ruševine i razvaline, moglo bi se zaključiti da se radi ne samo o utvrđenom gradu već možda i o većem naselju. Takođe, u poveljama Alfonsa V i Fridriha III, Oštrik se navodi između Mileševca i Kovina, a ovaj Oštrik se nalazi upravo na tom pravcu.¹⁶⁸

Utvrđenje **Ostrovica** vjerovatno se nalazilo u predjelu Poblaća, prema Hercegovačkim Golešima. Naselja Kula, Kneževa rijeka i Ocrkavlje bi mogla odgovarati ovakvoj pretpostavci. U Kuli, koja je nekoliko kilometra udaljena od Kneževe rijeke, postoje razvaline nekog utvrđenja, a u blizini Kule, ispod zaseoka Crnetići, nalazi se nekropola stećaka. U blizini se nalazi i selo Zaostro, koje sematikom imena upućuje na to da se nalazi *iza* Ostre, Ostrovice. Možemo pretpostaviti da se Ostovica nalazila u župi Breznica, kao i Ravno, a ne u Bistrici – kao što to stoji upisano u povelji Alfonsa V iz 1444. godine (*Ostraviza Vbistrizi castello con lo contato*). Povelja iz 1448. godine

¹⁶⁵ Ljutići su poznato arheološko nalazište, sa nalazima iz raznih epoha. Takođe, potkapina u kanjonu Čehotine potiče iz praistorije, kao i nekoliko tumula. Ima i spomenika iz rimskog perioda, kao i spomenika iz poznog srednjeg vijeka u polju ispred Ljutića i na groblju u obližnjim Matarugama. (D. Spasić, Isto, 82)

¹⁶⁶ D. Spasić, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja“, 81. Pomenuta dva putna pravca korištena su pretežno u zimskom periodu, da bi se izbjegao slabije šticeći put, koji je išao Pljevlja – Prijepolje, preko Ranča i Savina Lakta.

¹⁶⁷ D. Spasić, Isto, 82.

¹⁶⁸ D. Spasić, Isto, 82-83.

pominje *castrum Ostrowitz*, a u povelji iz 1454. navodi se: *civitate Ostruiza cum pertinentiis suis*.¹⁶⁹

U vezi sa gradom **Breznikom** postoje mnoge nedoumice i nejasnoće. J. Jireček je smatrao da je Breznik zapravo *Dresneik*, „naseljeni grad“, kojeg pominje Konstantin Porfirogenit kao *τὸ Δρεσνεῖκ*.¹⁷⁰ Shodno tome možemo reći da je, nakon *Municipijuma S*, na tom prostoru nastalo slovensko naselje (grad) *Dresneik*, iz koga će kasnije nastati Breznica, odnosno Pljevlja. D. Spasić smatra da bi utvrđenje Breznik moglo biti na liticama iznad izvora Breznice, kod Pljevalja, gdje se danas razaznaju konture nekadašnjeg utvrđenja. Sama činjenica da se nalazio na trasama srednjovjekovnih puteva ukazuje na značaj grada Breznice za taj kraj tokom srednjovjekovnog perioda.¹⁷¹

Osim navedenih gradova-utvrđenja, u pljevaljskom kraju postoje lokaliteti za koje se vezuje postojanje malih (srednjovjekovnih) utvrđenja, odnosno gradina. Tako, u Gotovuši postoji Gradina, poznata i kao *Jerinin grad*, dok se u neposrednoj blizini nalaze toponimi Podgradina i Carevo polje. Iznad sela Bučje takođe se nalazi lokalitet Gradina, s navodno ostacima tvrđave. Ispod te Gradine nalazi se Podgradina, dok se razvaline nalaze na prostoru od Bučja do Golog Brda, na osnovu čega bismo mogli zaključiti da nije riječ samo o utvrđenom gradu, već o većem naseljenom mjestu.¹⁷²

Vruljanska gradina nalazi se iznad naselja Marina Šuma, na kojoj se nalazi kružno utvrđenje, spoljnog prečnika oko 150 m, a unutrašnjeg oko 90 m. Nedaleko od Vruljanske gradine prolazila su dva važna karavanska puta: jedan je išao od Marine Šume i Vrulje ka Orliću, Kozniku i dalje prema Mileševi, dok je drugi put išao preko Ljutića i zaseoka Kleke, preko Korijena, mosta

¹⁶⁹ D. Spasić, *Srednjovjekovni gradovi pljevaljskog kraja*, 83. To što se u pomenutim poveljama Ostrovica pominje u Bistrici, a ne u Breznici, Spasić smatra da bi mogla biti greška u prepisivanju, „budući da imena Breznica i Bistrica slično zvuče“. (D. Spasić, Isto)

¹⁷⁰ J. Jireček smatra da je „vrlo moguće da kod Konstantina (Porfirogenita) treba čitati ili barem podrazumjevati *Βρεσνεῖκ*, kao Брезник“, misleći na Breznik u župi Breznici, na mjestu današnjih Pljevalja. (J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, 56)

¹⁷¹ D. Spasić, isto, 88-89. Sporna je ubikacija *Dresneika* iz Konstantinovog spisa u istorijskoj nauci. Naime, ovaj grad „prepoznavan“ je na više lokacija, među njima i kao Drežnik u užičkom kraju (Stojan Novaković, *Srpske oblasti X i XII veka*, Glasnik Srpskog učenog društva 48 (1880), 142). M. Dinić takođe smatra da se *Dresneik* iz pomenutog spisa Konstantinovog nikako ne može identifikovati sa Breznikom, niti da može biti identičan s Pljevljima. (M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 176-177) B. Hrabak smatra da je, pored istoimene rijeke i župe, postojalo i mjesto Breznica, identifikujući Breznicu s Pljevljima. (B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 7-8.). Itd.

¹⁷² D. Spasić, „Srednjovjekovni grad Ravan“, 69.

Zemunac, Ćirovića, Ljutića, naselja Kleke i Klača, ka Orliću i Kozici, i dalje prema Mileševi. S tim u vezi, možemo pretpostaviti da je osnovna funkcija Vruljanske gradine bila da kontroliše i štiti pomenute putne pravce. U blizini se nalazio i grad Koznik, koji je bio sagrađen zbog čuvanja rudnika gvožđa, pa je i stog aspekta moguće opravdanje postojanja ovoga (isturenog) utvrđenja. Po lokalnom predanju, „prokleta Jerina“ je na tom mjestu počela da zida grad. No, nakon što je shvaćeno da je kraj bezvodan i da se voda ne može niotkud dovesti, odustalo se od gradnje, da bi se otpočelo zidanje grada u Kozici. I Koznik je takođe poznat kao „Jerinin grad“. Postoji Mala i Velika na Vruljanskoj gradini. Velikoj gradini je prilaz s istočne strane, uz Klopetski potok, pored pećine iz koje uvijek izvire voda.¹⁷³

U Vrulji, u zaseoku Breza, nalaze se razvaline utvrđenog grada - **Kuline**. Čitav taj prostor prečnika je oko 10 m, oko grada se nalazio spoljni zid. Na brdu **Okrum**, iza zaseoka Lukavice, postoje kameni ostaci, za koje nije sasvim jasno da li je riječ o ostacima nekadašnje crkve – kako je to sačuvano u lokalnoj tradiciji, ili je, pak, riječ o ostacima nekakvog utvrđenja. Postoje tragovi ruševina, za koje se pretpostavlja da bi mogla biti nekadašnja manja ili veća utvrđenja: na Kosanici, između Tare i sela Donjih Levera, na mjestu Crkvište, potom u selu Bobovo, na brdu Gradac; u Hoćevini, u Kruševcu, na brdu Gradine, u Meljaku, u Čestinu, potom na vrhu Pliješti, lokalitetu Gradovi, kao i na Gradini iznad Šumana; u kanjonu Ćehotine, s lijeve strane, blizu Crkvina, na mjestu Čardačić, takođe se vjeruje da je postojalo malo utvrđenje, itd.¹⁷⁴

¹⁷³ D. Spasić, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja“, 90.

¹⁷⁴ D. Spasić, Isto, 91.

6. MANASTIR SVETA TROJICA KAO REPREZENTATIVAN PRIMJER KULTURNE BAŠTINE PLJEVALJSKOG KRAJA

Manastir Sveta Trojica, uz Husein-pašinu džamiju,¹⁷⁵ spada u najreprezentativnije primjere pljevaljske kulturne baštine. Osim navedenih vjerskih objekata, koji imaju prvorazredan kulturno-istorijski značaj, ne samo za pljevaljski kraj već i za državu Crnu Goru, pa i za širi region, značajniji manastiri u pljevaljskom kraju su: manastir Dovolja (prvi pomen XVI vijek), manastir Svetog Arhandela Mihaila na Tari (prvi pomen XVI vijek) i manastir Dubočica (prvi pomen XVI vijek). Osim džamije koju je sagradio Husein-paša, u pljevaljskom kraju značajnije džamije su: Hadži Rizvan-Čauš džamija (sagrađena 1609), potom Hadži Zekerija džamija – Serhat džamija (1607), Hadži Alijina džamija – Čutkovac (1763), Džamija u Rosuljama (nepoznato vrijeme gradnje).¹⁷⁶

Manastir Sveta Trojica nalazi se u neposrednoj blizini Pljevalja. O vremenu njegovog nastanka ne postoje precizni podaci. Pretpostavlja se da je osnovan prije turskih osvajanja toga prostora (1465).¹⁷⁷ U jednom turskom dokumentu pominju se kaluđeri manastira Sv. Trojica. Dokument je datiran na april 1473. godine (zulkade 877. godine). To je najranije pominjanje ovoga manastira.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Husein-pašina džamija najreprezentativniji je objektat orijentalno-sakralne arhitekture u Crnoj Gori. Nalazi se u samom centru Pljevalja i najprepoznatljiviji je simbol toga grada. Zadužbina je Husein-paše Boljanića, iz sela Boljanića, kod Pljevalja. Džamija je građena u klasičnom osmanskome stilu. Mada nema preciznih podataka o godini izgradnje, pretpostavlja se da je džamija sagrađena između 1569. i 1571. godine, kada je Husein-paša Boljanić došao iz Istanbula u Pljevalja, odlučivši tada svome gradu da pokloni danas jedan od najljepših objekata ismamske arhitekture na ovim prostorima.

¹⁷⁶ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001, 275-279; *Istorija Pljevalja*, 629, 632, 634.

¹⁷⁷ V. Petrović, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem veku“, 85. U *Istorijskom leksikonu Crne Gore* navodi se da se „mjesto Breznica sa manastirom Vrhbreznicom prvi put spominje 822. godine, a nešto kasnije, u spisu vizantijskog cara Konstantina VII, iz X vijeka, na mjesto današnjih Pljevalja spominje se grad *Dreznik*. To je, vjerovatno, pogrešan transkript od Breznika“. *Istorijski leksikon Crne Gore*, Per-Ž, Knj. 5, Daily Press – Vijesti, Podgorica, 2006, 1032. Tvrdnja da se manastir Vrhbreznica pominje u IX vijeku je proizvoljna, jer nema uporište u relevantnim istorijskim izvorima!

¹⁷⁸ Fehim Barjaktarević, „Turska dokumenta manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, dokument br. 1, *Spomenik LXXIX*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1936, 8. U pomenutom dokumentu (fermanu), koji je upućen hercegovačkom sandžak-begu i prijepoljskom kadiji, navodi se: „Na žalbu kaluđera manastira Sv. Trojice da Pljevljaci i seljaci iz sela Crljenice, Gornja i Donja Rudnica pasu svoju stoku na njihovim zemljama i seku njihove šume, sultan naređuje da se to ubuduće zabrani i spreči“. Dokument je datiran na „Početak zulkade 877 (?; t.j. početkom aprila 1473?)“. Bez obzira na činjenicu što je Barjaktarević donekle rezervisan po pitanju datiranja ovoga dokumenta (znak pitanja iza godine, za što nam ne nudi pojašnjenje), zbunjuje podatak da se gotovo niko od brojnih autora ne poziva na ovaj dokument, kada piše o prvom pomenu manastira Svete Trojice?! Zapravo, jedino V. Petrović u svom radu o pljevaljskom kraju u poznom srednjem vijeku, navodi ovaj dokument, kada govori o prvom pomenu manastira Sveta

Manastir se pominje i u jednom rukopisu prvog imenom poznatog trojičkog prepisivača, jeromonaha Save, u kojem se navodi da je završen 7. novembra 1537. godine. Zahvaljujući tom rukopisu, saznajemo da je u to vrijeme bio živ prepisivački rad u manastiru, uprkos svakodnevnim teškoćama toga vremena, uzrokovanih prisustvom Turaka na tom području. R. R. Manojlović smatra da je „sasvim logična i potpuno realna pretpostavka da je Sveta Trojica pljevaljska postojala i prije XVI vijeka, u svakom slučaju prije 1465. godine, kada su Turci zvanično uspostavili vlast u Pljevljima“.¹⁷⁹

Ktitori manastira mogu se naslutiti iz pomenutog Savinog zapisa. U jednom prepisu, danas nestalog natpisa sa istočnog zida priprate, navode se konkretna imena članova jedne imućne zamonašene porodice, na čelu sa jeromonahom Visarionom, njegovim bratom monahom Savom i sinom mu arhijerejom Nikiforom.¹⁸⁰ Na južnoj strani zida naosa nalazi se ktitorski portret, na kome je prikazan model crkve sa kojim jeromonah Visarion pristupa Hristu na prijestolu. Nakon više od pola vijeka podignuta je priprata, za koju se u pomenutom ktitorskom natpisu navodi da su je 1592. godine podigli članovi jedne imućne porodice iz obližnjeg sela Poblacé. Njihova imena su: monah Georgije sa sinom jeromonahom Ananijem i sinovcem spahijom Vojinom. Poznati zograf iz tog vremena, pop Strahinja iz Budimlje oslikao je te iste (1592) godine pripratu, a potom je 1594/1595. godine izradio i zidnu dekoraciju oltarskog prostora i ranije podignutog naosa. Konačni arhitektonski izgled manastirska crkva dobila je izgradnjom spoljašnje priprate 1875/76. godine.¹⁸¹

Manastir Sveta Trojica je, jednim dijelom, ukopan u zemlju, radi prilagođavanja terenu. Prvobitna, Visarionova crkva je osobene arhitekture. Naos uzdužno dijele na tri dijela dva stupca na južnoj i dva na sjevernoj strani. Unutrašnja priprata u osnovi je krstobrazna, kraća je i uža od starog dijela, a konstruktivno je i znatno složenija. Spoljašnja priprata, pravougaonog oblika, izjednačena je po širini sa naosom.¹⁸²

Trojica, ne dovodeći u sumnju preciznost Barjaktarevićevog prevoda turskog dokumenta! Navedimo i to da je Barjaktarevićev rad, koji sadrži prevod 824 turska dokumenta iz manastira Sv. Trojica, objavljen prije gotovo 90 godina (1936), te da je dostupan u bibliotekama. Citirani dokument o pominjanju manastira Svete Trojice objavljen je i u knjizi *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455-1570), Knjiga 1/Tom 1*, 56.

¹⁷⁹ Radoman Risto Manojlović, „Kulturno-istorijski spomenici pljevaljskog kraja“, *Istorija Pljevalja*, 623.

¹⁸⁰ Ljubomir Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, SKA, Beograd, 1902, 169.

¹⁸¹ R. R. Manojlović, *Isto*, 623-624.

¹⁸² R. R. Manojlović, *Isto*, 624 - 625.

Sl. 6: *Manastir Sveta Trojica - današnji izgled.* (Foto: *Istorija Pljevalja*, 622)

Sl. 7: *Enterijer crkve Svete Trojice.* (Foto: *Istorija Pljevalja*, 62)

Sl. 8: Dio enterijera crkve Svete Trojice. (Foto: *Istorija Pljevalja*, 625)

Manastir sv. Trojica zadržao je u vrijeme Osmanlija svoj raniji manastirski posjed, koji su činile zemlje, mlin, vinograd i bašte. O granicama manastirskog imanja sačinjen je jedan turski dokument 1569. godine. Kaluđeri manastira u više navrata upućivali su žalbe sultanu, jer su im okolni seljaci, hrišćani i muslimani, sa stokom pričinjali štetu na manastirskom imanju.¹⁸³

Manastir je zapustio, pretpostavlja se, dolaskom Osmanlija. Obnovljen je sredinom XVI vijeka, zahvaljujući angažovanju jeromonaha Visariona, njegovog brata Save i Nikifora. Crkva je živopisana šezdesetak godina nakon obnavljanja hrama, u periodu između 1592. i 1595. godine. I njega je izradio zoograf pop Strahinja iz Budimlja. Zabilježio je da je posao živopisanja završen

¹⁸³ B. Hrabak, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima“, 28-29. Hrabak konstatuje da „manastirima u pljevaljskom kraju pod Turcima do početka XVII stoljeća ustvari nije bilo loše. Njima su išli na ruku i turski organi vlasti i opšti privredni razvitak, često na uštrb ne samo vlastite pastve nego i pravovjernih, muslimana“. Potom zaključuje: „Baš turski dokumenti će pokazati da treba biti vrlo rezervisan kod uobičajenih izlaganja o narodnom karakteru Srpske pravoslavne crkve pod osmanlinskim igom. Manastiri nisu izuzimami kod dodeljivanja povlastica... Manastiri se bogate, te najpre žele da poprave i ponovo podignu svoje zgrade, kao što svaki imućan domaćin hoće da mu i spoljni izgled pokaže vrednost... Pored vaspitanja, koje se u manastiru sticalo, bogatstvo samostanskih bratija bilo je uzrok što su se kaluđeri iz manastira u pljevaljskom kraju osiono držali prema Turcima.“ (B. Hrabak, Isto, 29-30)

27. septembra 1592. godine. U natpisu se navode tri glavna ktitora: monah Georgije Poblaćanin sa sinom, jeromonahom Ananijem, i sinovcem spahijom Vojinom. Dakle, ista ona lica koja su bila ktitori podizanja priprate omogućila su da se crkva živopiše. Izgradnju i živopisanje unutrašnje priprate pomogao je zlatar Jovan iz Hoće (Foče), a njegov ktitorski portret s natpisom nalazi se na sjevernom zidu. Fresko-slikarska dekoracija naosa i oltara urađena je u periodu od 1594. do juna 1595. godine. Odslikavanje zidova Svete Trojice rađeno je, najvećim dijelom, na vlažnom malteru, uz upotrebu kreča, slame i tanke čvrste nepoznate stabljike. Tematika trojičkog živopisa neuobičajeno je bogata i raznovrsna: od Hrista na prijestolu i grupe svetih ratnika, likova svetitelja i proroka, likovi dinastije Nemanjića, velikih crkvenih praznika, tematike vezane za Hristovo stradanje itd. Na centralnom svodu naosa naslikana je hramovna slava Sveta Trojica na prijestolu okruženom anđelima. Ikonostas je izradio pop Simeon Lazović,¹⁸⁴ u vrijeme arhimandrita Meletija Mihailovića i igumana Avakuma Miloševića, najvjerovatnije oko 1806/07. godine. Jedna mala crkva, dimenzija 4,03 m x 2,80 m i visine 1,89 m, smještena je pod zemljom, u blizini spoljašnje priprate. Iznad nje se nalazi manja stambena zgrada. Ova crkvića je vjerovatno sagrađena krajem XVI ili početkom XVII vijeka, kada je i živopisana. Zvonik na manastiru sagrađen je 1903. godine. Prije toga, prema jednom zapisu iz 1861. godine, postojao je drveni zvonik. Manastir je zahvatio veliki požar 22. aprila 1859. godine, u kome su izgorjele sve manastirske ćelije, čak i jedan monah. Ubrzo nakon nesreće, sagrađen je mali konak, koji je smješten na stijeni južno od crkve, dok su veliki konaci sagrađeni oko 1876. godine. Uz staru pripratu, prizidana je nova – spoljašnja. Oba konaka su renovirana tokom 2003/04. godine.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Porodica Lazović je poznata freskoslikarska porodica iz Bijelog Polja kraja XVIII i prve polovine XIX vijeka. Rodonačelnik te porodice je pop Simenon Lazović, rođen u Bijelom Polju 1744. godine, dok mu se sin Aleksije, koji se takođe bavio freskoslikarstvom, rodio 1777. godine. Pop Simeon odslikao je ikonostase brojnih crkava na jugu Srbije, a 1803. godine radio je ikonostas u crkvi sv. Dimitrija u Pečkoj patrijaršiji. Pop Simeon se, krajem XVIII vijeka, s porodicom odselio u Boku Kotorsku, đe je, zajedno sa sinom Aleksijem, radio ikonostas za veliku ckvu u manastiru Savina. Početkom XIX vijeka Aleksije je radio dveri a kasnije i ikonostas za manastir Nikoljac u Bijelom Polju; freskopisao je i u crkvi sv. Nikole u Baošićima, kao i crkve i manastire u drugim mjestima po Crnoj Gori, Bosni, Kosovu (manastir Studenicu) itd. <https://bijelopoljeonline.me/cuveni-ikonopisci-lazovici-iz-bijelog-polja/?fbclid=IwAR2UrXWAcW3CO1OZ3p0cFwr-aHmxmbfUDsC4K-LW7PnbRgyXGaC6XUMDtLc>

¹⁸⁵ Božidar Šekularac, „Spomenici kulture na području opštine Pljevlja“, *Mostovi*, br. 101-102, godina XX, Pljevlja, 1988, 82-83; R. R. Manojlović, Isto, 625-628.

6.1. Rukopisne zbirke manastira Sveta Trojica

U manastiru Sveta Trojica bila je veoma razvijena prepisivačka djelatnost, koja je započeta tridesetih godina XVI vijeka. Vrhunac je dostigla sredinom XVII vijeka, kada je taj manastir bio sjedište prepisivačke djelatnosti na širem području. Trojički dijaci-monasi, iako mali broj, ostavili su iza sebe hiljade napisanih stranica, koje su objedinjene u više desetina rukopisnih knjiga, izuzetne vrijednosti. U manastiru se čuvaju mnoge vrijedne rukopisne knjige, među njima i dvadesetak izuzetno vrijednih rukopisa, nastalih u XIV i XV stoljeću. Jedan od tih rukopisa, pod brojem 85, je Četvoroevandelje, pisano na pergamentu 14x18,5 cm, na 287 lista. Tekst je raspoređen u po 21 red, slovnim oblicima s kraja XIII ili početka XIV vijeka. Značajan rukopis je i Četvoroevandelje popa Stefana iz 1476. godine, i mnogi drugi. Jedan dio tih knjiga, nastalih u manastiru Sveta Trojica, čuva se u drugim sredinama, neke i u stranim bibliotekama. Među takvima je i čuveni „Taslidžijski služabnik“ Tvrтка Pripkovića, koji se čuva u Lenjingradskoj publicnoj biblioteci, u Sankt Petersburgu, dok se knjiga sa tzv. Vrhobrezničkim hronografom čuva u Parizu. Takođe, u arhivi manastira nalazi se i preko 500 dokumenata na turskom jeziku, koji datiraju od druge polovine XV vijeka.¹⁸⁶

Imena trojičkih prepisivača najčešće su ostajala nezabilježena. Pominju se izvjesni Sava, Jovan, dijak Vlatko, rasoder Visarion, „črnac“ Venijamina, i dijak Ratko Ranković. Svojim obrazovanjem i prepisivačkom kreativnošću izdvajao se Gavriilo Trojičanin, rodom iz Šćepan Polja, koji je, polovinom XVII vijeka, u manastiru proveo dvije decenije. Posebno se izdvaja njegov rukopis „Šestodnev Jovana egzarha“ i „Hrišćanska topografija Kozme Indikoplova“ iz 1649. godine, koje su ukrašene iluminacijama poznatog slikara i ikonopisca Andrije Raičevića, rođenog u Tocima kod Prijepolja.¹⁸⁷

¹⁸⁶ S. Kosanović, „Srpske starine u Bosni“, 165-179; Atanasije Pejatović, „Spisak fermana, buruntija, hudžeta, murasela, hućuma, teskera i drugih isprava za manastire: sv. Trojicu, Banju, Kratovo, Maržice, Dovolju i Dubočicu, koje se nalaze u arhivi manastira sv. Trojice kod Pljevalja“, *Spomenik*, SKA, XXXIX, drugi razred 35, Beograd, 1903, 89-106; Vladimir Mošin, „Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Istorijski zapisi*, godina XI, knjiga XIV, 1-2, Cetinje, 1958, 235; Dr Božidar Šekularac, „Nekoliko srednjovjekovnih zapisa i natpisa iz Pljevalja i Bijelog Polja“, *Breznički zapisi*, br. 3, Pljevlja, 1991, 185-188.

¹⁸⁷ R. R. Manojlović, Isto, 627.

Sl. 9: Četvoroevanđelje, zastava pred jevanđeljem po Mateju, dijak Dimitrije, sedma decenija XVI vijeka. (Foto: Istorija Pljevalja, 627)

Manastir posjeduje i vrijednu zbirku umjetničkih djela iz oblasti slikarstva, zlatarstva, crkvenog veza i drvorezbarstva. Ima i zavidnu zbirku ikona, šezdesetak primjeraka, među kojima su najstarije dvije praznične ikone iz druge polovine XVI vijeka. Posebnu umjetničku vrijednost imaju ikone kritskih majstora (XVII). Manastirska riznica posjeduje i dragocjene zlatarske rukotvorine, uglavnom izrađene krajem XVI i početkom XVII vijeka. Riječ je, većinom, o crkvenim utvarima (skupocjene sasude), među kojima se izdvaja kadionica, putir, „štap“ Svetog Save, dva krsta okovana ukrašenim srebrom, itd.¹⁸⁸

¹⁸⁸ R. R. Manojlović, „Kulturno-istorijski spomenici pljevaljskog kraja“, 628.

7. ZAKLJUČAK

U radu smo obradili pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku. Koristeći se dominantno osmanskim izvorima (defterima), te primarnim izvorima Dubrovačkog arhiva, obradili smo pomenutu temu po poglavljima: župa Breznica, područje Pljevalja u vrijeme oblasnih gospodara, zatim prodor Osmanlija i prvi popisi pljevaljskog kraja, privredne prilike u pljevaljskom kraju u XIV i XV vijeku, gradovi – utvrđenja pljevaljskog kraja i, na kraju, reprezentativni primjer kulturne baštine pljevaljskog kraja, u okviru koje teme smo obradili manastir Svetu Trojicu.

Pljevlja su nastala na prostoru nekadašnje (župe, trga) Breznice. Župa Breznica, za koju se smatra da je nazvana po istoimenoj rijeci, prvi put se pominje 1296. godine u dubrovačkim izvorima. Ova župa će se naći na raskrsnici puteva, koji su od primorja vodili prema unutrašnjosti Bosne i prema istoku i jugoistoku, pa će u njoj, od kraja XIII vijeka, sve češće navraćati dubrovački trgovci. Tako će se Breznica sredinom XIV vijeka razviti u značajno trgovačko naselje. U dubrovačkim izvorima sve češće se evidentiraju ljudi iz Breznice, koji su dolazili u grad Svetog Vlaha da prodaju svoju robu, ili da uzimaju kredite od bogatih dubrovačkih trgovaca. Krajem XIV vijeka sve manje je pomena Breznice u dubrovačkim izvorima, da bi u prvim decenijama XV vijeka potpuno zamro i posljednji pomen ovoga mjesta. Trg Breznica će nastaviti da se razvija, ali pod drugim imenom. Naime, na tom prostoru nastaje novi trg - Pljevlja, koji se u istorijskim izvorima prvi put pominje 1423. godine. Pretpostavlja se da je do konačnog primenovanja – iz Breznice u Pljevlja – došlo oko 1430. godine, kada je zabilježen posljednji pomen trga Breznice.

U vrijeme oblasnih gospodara, pljevaljski kraj (Breznica) biće pod upravom Vojislava Vulanovića, potom Nikole Altomanovića, da bi, konačno, od 1373. godine, to područje pripalo bosanskoj državi, kojom je upravljao ban Tvrtko I. Granice bosanske države, u tom periodu, dopirale su sve do Lima i Prijepolja. Krajem XIV vijeka na istorijsku pozornicu stupiće moćna bosanska feudalna porodica Hranić-Kosača, pod čijom upravom će se naći i pljevaljski kraj. Najznačajniji predstavnik te porodice, herceg Stefan Vukčić Kosača gradi utvrđene gradove u pljevaljskom kraju – Kukanj, Koznik, Ravan (Ravanski grad), koje smo detaljno predstavili u ovom radu. Navedena utvrđenja prevashodno su služila kao vojna uporišta na istoku zemlje hercegovine, na granici prema srpskoj Despotovini i teritoriji pod vlašću vlasteoske porodice Pavlovića. Napredovanjem Osmanlija, zasigurno je povećalo značaj ovih utvrđenja, dok će konačnim osmanskim osvajanjem oblasti kojom je upravljao herceg Stefan, njima opasti značaj, sve do

njihovog potpunog zamiranja. Tokom poznog srednjem vijeka, a usljed čestih sukoba i nemirnih vremena, granica između oblasti porodice Hranić-Kosača i teritorije srpske Despotovine bila je nestala, posebno na lijevoj obali Lima, od Priboja prema Pljevljima. Granica je jasna u srednjem Polimlju. Komaran je pripadao despotovini, a selo Kozica sa utvrđenjem Kosačama.

Uspon Pljevalja započeo je u prvim decenijama XV vijeka. Tom usponu je, u najvećoj mjeri, doprinio privredni razvoj Despotovine, koji će svoj vrhunac doživjeti tokom prve polovine XV vijeka. Osvajanjem Balkanskog poluostrva, Osmanlije su donijele duboke društvene promjene, koje su se posebno odrazile na stanje u gradovima. Tokom XIV i XV vijeka nastajali su gradovi, koji su dominantno formirani pod uticajem orijentalne kulture i tradicije. Dolaskom Osmanlija Pjevlja će biti preimenovana u Tašlidžu (u značenju Kamenica, ili Kamena banja, zbog kamenitih brda koja su ih okruživala), njihov razvoj će se intenzivirati, postaće značajan trgovački centar i karavanska stanica, na raskrnicu puteva koji su vodili od primorja ka srpskoj despotovini, i dalje prema istoku, te od centralne Bosne, odnosno Sarajeva, ka Tari i Limu. U Pljevljima će se kopati ruda (olovo i crvac, kojim se intenzivno trgovalo sa primorjem), a razviće se i brojni zanati. U samom gradu nalazio se karavan-saraj, koji je svima koji su prolazili kroz taj grad, ili se kraće vrijeme u njemu zadržavali - a najčešće je bilo riječ o trgovcima - pružao mogućnost bezbjednog konačišta. U Pljevljima sve češće borave i posluju dubrovački trgovci, mada su glavni nosioci trgovačkih aktivnosti bili domaći ljudi, u čemu su se posebno isticali varoški knezovi. Kao trgovački centar Pljevlja će nastaviti da se razvijaju, tako da će u XVI i XVII vijeku prevazilaziti značaj lokalnog trga osmanskog karaktera. Početkom XVI vijeka Pljevlja će dobiti status kasabe, (muslimansko naselje, koje se pretežno bavilo zanatstvom i trgovinom). Prerastanjem u kasabu, Pljevlja su dobila sva ona obilježja karakteristična za tu vrstu naselja: bila su podijeljena na džemate i mahale, sa posebnim džematima hrišćana i muslimana.

Padom pod Osmanlije pljevaljskog kraja (1465), kao i velikog dijela hercegove zemlje, sprovedeće se i prvi popisi. U defteru Bosanskog sandžaka iz 1468/69. godine popisana je nahija Kukanj, koja je prostorno zauzimala oblast nekadašnje župe Breznice. U trgu Pljevlja biće upisano 72 kuće i 23 neoženjena muškarca, dok će devet godina kasnije, u popisu Hercegovačkog sandžaka, u trgu Pljevlja biti popisano 101 domaćinstvo i 12 neoženjenih muškaraca. U popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine na pljevaljskom području biće evidentirane nahije Kukanj, Krička, Mataruga i Breznica (nahija Breznica je upisana u sastavu veće nahije Kukanj). Sumarne rezultate popisa pomenutih nahija prezentovali smo u ovom radu.

Sa razvojem urbanizacije grada tekao je i proces islamizacije stanovništva Pljevalja i pljevaljskog kraja. Prvi pomen stalno naseljenih muslimana u Pljevljima datira iz 1516. godine, kada je, od 120 domaćinstava, evidentirano 20 muslimanskih. U periodu od 1518. do 1532. godine formiraće se Pljevaljski kadiluk. Godine 1570. Pljevlja će prvi put biti evidentirana kao kasaba, da bi nekolike godine kasnije (1576) Pljevlja postala sjedištem Hercegovačkog sandžaka, a svo stanovništvo, i hrišćansko i muslimansko, zahvaljujući zalaganju Husein-paše Boljanića kod sultana Selima II, dobilo je fiskalne olakšice.

Kao najznačajniji kulturno-istorijski spomenik pljevaljskog kraja, iz perioda poznog srednjeg vijeka, obradili smo manastir Sveta Trojica, kod Pljevalja. Opisali smo unutrašnju strukturu i arhitekturu tog objekata. Nemamo pouzdanih podataka kada je napravljen. Njegov prvi pomen datira iz 1473. godine, mada se pretpostavlja da je ranije sagrađen. Manastir posjeduje vrijednu zbirku rukopisnih knjiga. U njemu je bila razvijena živa prepisivačka djelatnost.

Nastojali smo da sintetizujemo i sistematizujemo postojeću građu o pljevaljskom kraju u zadanom periodu, koju smo, na kraju, razvrstali po prethodno navedenim poglavljima. Pravili smo komparativnu analizu, iznosili svoje sumnje i dileme, izvodili zaključke, ukazali na pojedine nedosljednosti u dosadašnjem istraživanju teme, a sve u skladu sa dostupnim, kredibilnim izvorima i najnovijim naučnim istraživanjima ove teme. Nastojali smo da na objektivan, naučno fundiran način damo mišljenje o najznačajnijim događajima vezanim za prošlost pljevaljskog kraja u kasnom srednjem vijeku.

Prezentovali smo nova saznanja u vezi sa životom stanovništva pljevaljskog kraja toga perioda, političkim, vjerskim i privrednim prilikama; opisali smo manastir Svetu Trojicu, kao reprezentativan primjer kulturno-istorijskog spomenika pljevaljskog kraja toga perioda. Upravo zbog toga, mislimo da smo ovom knjigom razriješili neka sporna pitanja i nedoumice u vezi sa zatom temom, istovremeno svjesni da ovim radom nijesu u potpunosti iscrpljena mogućnosti za dodatna istraživanja prošlosti pljevaljskog kraja u poznom srednjem vijeku.

8. OBJAVLJENI IZVORI

- Aličić Ahmet, *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar, 2008.
- Aličić Ahmed, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina (1475/77)*, Sarajevo, 1985.
- Barjaktarević Fehim, "Turska dokumenta manastira Sv. Trojice kod Pljevalja", *Spomenik LXXIX*, SKA, Beograd, 1936.
- Elezović Gliša, *Turski spomenici*, knj. I, sveska I, 1348-1520, SKA, Beograd, 1940.
- „Kanun-nama Bosanskog sandžaka iz godine 922/1516“, preveo Hazim Šabanović, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 1, Sarajevo, 1950, 163-167.
- *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovачki, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak*, sv. 1, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957.
- Komar Goran Ž., *Ćirilična dokumenta Dubrovačkog arhiva, prilozi istoriji svakodnevnog života na tromeđi Dubrovnika, Trebinja i Novog 1395-1795*, treće dopunjeno izdanje, Herceg Novi, 2012.
- Kosanović Sava, „Srpske starine u Bosni“, *Glasnik srpskog učenog društva*, knjiga XII, sveska XXIX, Beograd, 1871, 159-188.
- Kurtović Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1. Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*), ANU BiH, Sarajevo, 2017.
- Kurtović Esad, *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/2. Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521*), ANU BiH, Sarajevo, 2017.
- Kurtović Esad, *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne. Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526*, 1-3, Sarajevo, 2019.
- Mošin Vladimir, „Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Pljevalja“, *Istorijski zapisi*, godina XI, knjiga XIV, 1-2, Cetinje, 1958, 235-260.
- Pejatović Atanasije, „Spisak fermana, buruntija, hudžeta, murasela, hućuma, teskera i drugih isprava za manastire: sv. Trojicu, Banju, Kratovo, Maržiče, Dovolju i Dubočicu, koje se nalaze u arhivi manastira sv. Trojice kod Pljevalja“, *Spomenik*, SKA, XXXIX, drugi razred 35, Beograd, 1903.
- Stojanović Ljubomir, *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. I, SKA, Beograd, 1902.

- Šabanović dr Hazim, „Turski dokumenti Državnog arhiva u Dubrovniku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 11-13, Sarajevo, 1950, 121-149.
- Šabanović Hazim, *Krajište Isa-bega Isakovića, zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo, 1964.
- Truhelka dr Ćiro, *Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911.
- *Turski (osmanski) izvori za istoriju Crne Gore (1455-1570)*, Knj. I, Tom I, priredio Šerbo Rastoder, CANU, Pogorica, 2018.

9. LITERATURA

- Abdijević mr Lamija, „Konzervatorsko-restauratorski radovi na Husein-pašinoj džamiji u Pljevljima“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 127-144.
- Agović Bajro, *Džamije u Crnoj Gori*, Almanah, Podgorica, 2001.
- Andrejević Andrej, „Pljevaljska džamija i njeno mesto u islamskoj umetnosti i našem tlu“, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, V, Prijepolje, 1978, 177-191.
- Bešlija Sedad, „O poziciji i imenima hercegovačkih sandžakbegova u osmanskoj administraciji u 17. stoljeću“, *Prilozi*, br. 46, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2017, 53-74.
- Čar-Drnda Hatidža, „Iz prošlosti Prijepolja“, *Prilozi*, XXII, Sarajevo, 1987, 47-54.
- Ćirković Sima, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964.
- Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, reprint, Beograd, 2018.
- Ćorović Vladimir: *Istorija srpskog naroda I–IV*, reprint, Svetigora/Oktoih/Jumediamont, Podgorica, 2009.
- Ćuk dr Ruža, „Dubrovačka porodica Nemanja poreklom iz Pljevalja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 37-46.
- Ćuk dr Ruža, „Pljevlja i pljevaljski kraj u dubrovačkoj arhivskoj građi“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 55-67.
- Ćuk dr Ruža, „O trgovcima pljevaljskog kraja u srednjem veku“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 19-24.
- Ćuran Goran, „Izvori za proučavanje vlaha u Bosni i Hercegovini pod turskom vlašću“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, god. III, br. 3, Banja Luka, 2011, 13-18.
- Despotović Vidoje, „Kozica i grad Koznik“, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, XXV, Prijepolje, 2011, 229-250.
- Dinić Mihailo, „Zemlje Hercega Svetoga Save“, *Srpske zemlje u srednjem veku*, istorijsko-geografske studije, Beograd, 1978, 178- 269.
- Đondović Božidar, „Ustanova kneza i primićura u tursko doba“, *Glasnik Zavičajnog mzeja*, Knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 75-86.

- Đurđev Branislav, „O knezovima pod turskom uravom“, *Istorijski časopis*, SKA, Beograd, 1949, 4-37.
- Filipović Emir O., *Bosansko kraljevstvo i Osmansko carstvo (1386-1463)*, Sarajevo, 2019.
- Filipović Nedim, „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“, *Godišnjak*, knj. 10, Centar za balkanološka ispitivanja, ANU BiH, Sarajevo, 1974.
- Hrabak Bogumil, „Prošlost Pljevalja po dubrovačkim dokumentima do početka XVII stoleća“, *Istorijski zapisi*, knj. XI, sv. 1-2, Cetinje, 1955, 1-38.
- Hrabak Bogumil, „Razgranavanje katuna i stvaranje grupe katuna odnosno plemena u nekadašnjoj Hercegovini (XIII-XV)“, *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*, zbornik sa naučnog skupa, knj. 3, Titograd, 1981, 181-201.
- Hrabak Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. I, Beograd, 2003.
- Hrabak Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. II, Beograd, 2003.
- Hrabak Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. III, Beograd, 2004.
- Hrabak Bogumil, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*, Knj. IV, Beograd, 2008.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom drugi, Titograd, 1970.
- *Istorija Crne Gore*, knj. III, Tom 1, Podgorica, 1975.
- *Istorija Crne Gore – od najstarijih vremena do 2003*, (Ž. Andrijašević, Š. Rastoder) Podgorica, 2006.
- *Istorija naroda Jugoslavije*, prva knjiga – do početka XVI veka, Beograd, 1953.
- *Istorija Pljevalja* (M. Vasović, D. Srejšević, S. Ćirković i dr), Pljevlja, 2009.
- *Istorijski leksikon Crne Gore, Per- Ž*, (Š. Rastoder, Ž. Andrijašević, D. Papović i dr), Deyli Press – Vijesti, Podgorica, 2006.
- Jireček dr Josip, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, preveo sa njemačkog originala: Đorđe Pejanović, „Svjetlost“, Sarajevo, 1951.
- Konjević Veselin, *Herak Vraneš i nahija Ljuboviđa u drugoj polovini XV vijeka*, Podgorica, 2022.
- Kurtagić Esad, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2009.
- Kurtović Esad, „Prvi spomeni Višegrada i Kuknja u srednjem vijeku“, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, Knj. 4, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2016, 99-116.

- Kurtović Esad, *Kratka historija srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 2019.
- Kujović dr Dragana, „Prilog proučavanju pljevaljske baštine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 245-254.
- Kujović dr Dragana, „Najznačajniji rukopisi na orijentalnim jezicima pohranjeni u muzejskim i arhivskim fondovima Crne Gore ili nastali u Crnoj Gori“, *Almanah*, 59-60, Podgorica, 2014, 97-106.
- Kovačević-Kojić Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978.
- Lučić dr Čedomir M., „Raški pojas sverspskih veza i značaj Pljevalja u njemu“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 171-181.
- Lučić prof. dr Čedomir M., „Vjerska transformacija Srba raškog pojasa poslije turskih osvajanja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 139-144.
- Luković dr Miloš, „Jugoistočna granica srednjovekovne Hercegovine“, *Vidoslov*, Trebinje, vaskrs 2009. 124-135.
- Malović-Đukić dr Marica, „Uloga Drobnjaka u privrednom životu pljevaljskog kraja u poznom srednjem veku“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 25-28.
- Malović-Đukić Marica, „Delatnost kotorskog vlastelina i trgovca Petra Bugona (Bugonova) u prvoj polovini XIV veka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 47-58.
- Mijović Pavle - Kovačević Mirko, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd – Ulcinj, 1975.
- Miljković-Bojanić mr Ema, „Porodica u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 103-116.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Pljevlja i nahija Kukanj u drugoj polovini XV veka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja 1999, 157-169.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Porodica u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 103-116.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Razvoj grada orijentalnog tipa u Polimlju i Potarju: Pljevlja od srednjovekovnog srpskog trga do osmanske kasabe“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja 2006, 29-40.

- Miljković Bojanić dr Ema, „Karavan saraj u Pljevljima: trgovačka stanica na dubrovačkom drumu“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 6, Pljevlja, 2007, 15-21.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Počeci islamizacije u Pljevljima: uzroci, tok, posledice“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 8-9, Pljevlja 2013, 87-98.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Verski odnosi u pljevaljskom kraju u prvom veku osmanske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 3, Pljevlja, 2003, 63-72.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Pljevlja i pljevaljski kraj kao istraživačka tema južnoslovenske osmanistike“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 7, Pljevlja, 2010, 29-35.
- Miljković Bojanić dr Ema, „Osmanske popisne knjige kao izvori za istorijsku demografiju: primer nahije Kukanj“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 10, Pljevlja, 2015, 29-41.
- Miljković Ema, „Osmanske popisne knjige defteri kao izvori za istorijsku demografiju: mogućnosti istraživanja, tačnost pokazatelja i metodološke nedoumice“, *Teme* 1, Niš, 2010, 363-373.
- Miljković dr Ema, „Pljevlja kao središte Hercegovačkog sandžaka“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 8-9, Pljevlja, 2013, 119-126.
- Mišić doc. dr Siniša, „Toponomastika kao izvor za istorijsku geografiju (primer pljevaljskog kraja)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, knj. 2, Pljevlja, 2001, 27-36.
- Oruč Hatice, „Nahija Linski Nikšići u granicama Bosanskog i Hercegovačkog sandžaka u 15. i 16. stoljeću“, *Historijska traganja*, br. 10, Sarajevo, 2012, 155-180.
- Pelidija prof. dr Enes, „Uticaj osmanske vladavine na nastanak i razvoj urbanih mjesta na teritoriji današnje Crne Gore“, *Almanah*, 59-60, Podgorica, 2014, 9-30.
- Pelidija dr Enes – Zlatar dr Behija, *Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti*, Pljevlja, 1988.
- Pelidija prof. dr Enes, „Uticaj osmanske vladavine na nastanak i razvoj urbanih mjesta na teritoriji današnje Crne Gore“, Međunarodni naučni skup „100 godina od odlaska Osmanlija sa Balkana“, knj. II, *Almanah*, 59-60, Podgorica, 2014, 9-30.
- Petrović Đurđica, „Srednjovjekovni vlasi na teritoriji današnje Crne Gore – primer Riđani“, *Srednjovjekovna istorija Crne Gore kao polje istraživanja*, Zbornik, Podgorica, 1999, 229-264.

- Petrović Milić F., „Pljevaljski kraj prema turskom poimeničnom popisu sandžaka vilajeta Hercegovina iz 1475-1477. god.“, *Breznički zapisi* br. 6, Pljevlja, 1991, 5-50.
- Petrović Vladeta, „Pljevaljski kraj u poznom srednjem vijeku – Prilog istraživanju nosilaca urbanog razvoja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 75-89.
- Premović Marijan, „Herceg Stjepan Vukčić Kosača i Polimlje“, *Hercegovina*, br. 3, Mostar, 2017, 99-115.
- Popović Toma, „Kad je sedište Hercegovačkog sandžaka premešteno iz Foče u Plevlja“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, X-XI, Orijentalni institut, Sarajevo, 1961, 267-271.
- Popović Toma, „Upravna organizacija Hercegovačkog sandžaka u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XII-XIII, Orijentalni institut, Sarajevo, 1965, 75-120.
- Popović Toma, „Spisak hercegovačkih namjesnika u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo, 1970, 93-99.
- Popović Vasilj, *Istočno pitanje - istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, treće izdanje, Beograd, 1996.
- Prekić Adnan, *Kulturno nasljeđe Crne Gore – od najstarijih vremena do 20. vijeka*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2020.
- Radović Živko, „Konzervatorsko-restauratorski radovi na živopisu manastira Sv. Trojica u Pljevljima od 1996. do 1998. god.“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 4, Pljevlja, 2005, 151-158.
- Radić Radivoj, „Istorijska vrijednost zapisa u manastiru Sveta Trojica kod Pljevalja“, *Novopazarski zbornik*, br. 31, Novi Pazar, 2008, 53-72.
- Srbljanović Vitomir, „Husein pašina džamija u Pljevljima“, *Tragovi*, godina II, broj 7, Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost, Pljevlja, septembar 1970, 95-98.
- Smiljanić Arandel, „Rang titule župana u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni“, *Inicijali, časopis za srednjovjekovne studije*, Beograd, 2014.
- Spasić Dušan, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja* Knj. 1, Pljevlja 1999, 77-98.
- Spasić Dušan, „Srednjovjekovni grad Ravan“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja 2001, 63-73.

- Šabanović Hazim, „Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, godina VII, Sarajevo, 1955, 37-51.
- Šabanović Hazim, „Dvije godine istorije Bosanskog krajišta (1479. i 1480) – prema Ibn Kemaluu“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XIV-XV, Orijentalni institut, Sarajevo, 1969, 33- 50.
- Šabanović Hazim, *Bosanski pašaluk, postanak i upravna podjela*, Sarajevo, 1959.
- Šalipurović Vukoman, „Neka pitanja granice Bosne i Hercegovine i Despotovine u XIV i XV veku i mesta i položaja nekih srednjovekovnih gradova u Srednjem Polimlju“, Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“, VII, Prijepolje, 1979, 195-207.
- Šćepanović Žarko, „Srednje Polimlje i Potarje u drugoj polovini 14. i prvoj polovini 15. vijeka“, *Mostovi*, br. 9, januar – mart, 1971, 85-91.
- Šćepanović Žarko, *Srednje Polimlje i Potarje*, istorijsko-etnološka rasprava, SANU, Beograd, 1979.
- Šćepanović Žarko, „Srednjovjekovna sela Jabučno i Palež i granične međe župe Ljuboviđe“, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, knj. XXVII, Titograd 1970, 399-404.
- Šekularac Božidar - Premović Marijan, *Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Podgorica, 2017.
- Šekularac Božidar, „Nekoliko srednjovjekovnih zapisa i natpisa iz Pljevalja i Bijelog Polja“, *Breznički zapisi*, br. 3, Pljevlja, 1991, 185-192.
- Šekularac Božidar, „Spomenici kulture na području opštine Pljevlja“, *Mostovi*, br. 101-102, godina XX, Pljevlja, 1988, 79-84.
- Škaljić Abdulah, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, četvrto izdanje, „Svjetlost“, Sarajevo, 1979.
- Terzić Slavenko, „O naučnim istraživanjima prošlosti pljevaljskog kraja“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 11-28.
- Tomović dr Gordana, „Nahija Kava (1468/9-1477)“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 5, Pljevlja, 2006, 41-47.
- Tomović dr Gordana, „Ktitori manastira Svete Trojice pljevaljske“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 7, Pljevlja, 2010, 37-55.
- Tomović Gordana, „Breznica“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 69-76.

- Tošić Đuro, „Srednjovjekovna župa Trebinje“, *Prilozi*, 25/26, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 1990, 65-101.
- Tošić Đuro, „Zemljoradnja pljevaljskog kraja u prvim godinama turske vladavine“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 2, Pljevlja, 2001, 91-102.
- Tošić dr Đuro, „Kontinuitet naseljenosti pljevaljskog kraja od praistorije do uspostavljanja turske vlasti“, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, Knj. 1, Pljevlja, 1999, 39-53.
- *Tursko-srpski rječnik*, priredili: prof. dr Slavoljub Đinđić, doc. dr Mirjana Teodosijević, prof. dr Darko Tanasković, Ankara, 1997.
- Zlatar Behija, „O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću“, *Prilozi*, br. 14-15, Institut za historiju, Sarajevo, 1978, 81-139.
- Zlatar Behija – Enes Pelidija, „Prilog kulturnoj istoriji Pljevalja osmanskog perioda – zadužbine Husein-Paše Boljanića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 34/1984, Sarajevo, 1985, 115-128.
- Zirojević Olga, „Prilozi iz osmanske istorije“, *Novopazarski zbornik*, br. 33, Novi Pazar, 2010, 85-90.

Internet adrese:

<https://www.pvinformer.me/srednjovjekovni-grad-koznik/>

<https://montenegrina.net/stevan-gajevic-koznik-ili-jerinin-grad>

<https://m.cdm.me/drustvo/pljevlja-cuvaju-vaznu-islamsku-relikviju-dlaku-iz-brade-poslanika-muhammeda/>

<https://www.pvinformer.me/husein-pasina-dzamiya-sadrvan-i-hasura-cilim-iz-xvi-vijeka-foto-2/>

<https://www.vijesti.me/amp/664133/pljevlja-zasticen-tepih-husein-pasine-dzamiye>.

[https://bijelopoljeonline.me/cuveni-ikonopisci-lazovici-iz-bijelog-polja/?fbclid=IwAR2UrXWAcW3CO1OZ3p0cFwr-aHmxmbfUDsC4K-](https://bijelopoljeonline.me/cuveni-ikonopisci-lazovici-iz-bijelog-polja/?fbclid=IwAR2UrXWAcW3CO1OZ3p0cFwr-aHmxmbfUDsC4K-LW7PnbRgyXGaC6XUMDtLc)

[LW7PnbRgyXGaC6XUMDtLc](https://bijelopoljeonline.me/cuveni-ikonopisci-lazovici-iz-bijelog-polja/?fbclid=IwAR2UrXWAcW3CO1OZ3p0cFwr-aHmxmbfUDsC4K-LW7PnbRgyXGaC6XUMDtLc)

[\(https://bizniscg.me/2022/01/15/profesorica-petrovic-porijeklo-hercega-stjepana-po-kome-je-hercegovina-dobila-ime-i-kosaca-je-vlasko/](https://bizniscg.me/2022/01/15/profesorica-petrovic-porijeklo-hercega-stjepana-po-kome-je-hercegovina-dobila-ime-i-kosaca-je-vlasko/)